

Մ. ԳԱՐԲԻՆՅԱՆ-ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՔՈՎՄԱՅԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՆՆ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՅ»-Ի ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼԸ¹

Սկսելով «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի շարադրանքը, Քովման առաջաբանում հետեւյալ կերպ է ներկայացրել իր առջեւ դրված խնդիրները՝ «...ներքադրեալ ի յիշատակարանս մատենից զնախնեացն քոց զազգաբանութիւն կարգաւ ածել, զթիւան ըստ ծննդոց իւրաքանչիւրոց մինչ առ մեզ զբովանդակութիւնն շափաբերել, եւ որ վասն անցիցն Հայոց ի տաճկաց պետութիւնէն ներգործեցաւ ... եւ ի հին պատմագրաց զմեր բնիկ տերանցն տոհմին Արծրունեաց զիրն եւ զտեղին բացայայտեսցուք ի պատմութեան աստ, զի յայտ յանդիման երեւեսցին արիութիւնք առաքինութեանց ըստ անուանց եւ տեղաց եւ ժամանակաց» (I, էջ 10): Այսպիսով, նա իր առջեւ երկու խնդիր է դնում՝ 1. ստեղծել Արծրունիների տոհմի ծագումնաբանությունը, ցույց տալով նրանց տեղն ու դերը հայոց պատմությունում եւ 2. գրել ժամանակակից պատմությունը: Այդ խնդիրները լուծելու համար «...որ ինչ ընդ այսոքիւք պատկանի ստորոգութիւնք զբուցատրութեանց՝ համառօտեսցուք ի մատեանս այսոսիկ, ըստ կարի մերում օժանդակեալ ի գրոց պատմութեանց մարգարէականաց եւ նորուց վարդապետաց եկեղեցւոյ Քրիստոսի, եւ արտաքին վիպապատմացն աշխատասէր եւ մտահարուստ արանց» (I, էջ 10): Այսպես, Քովման պարագծում է աղբյուրների այն շրջանակը, որի վրա հենվել է իր գիրքը գրելիս:

Աղբյուրագիտական տեսակետից «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ը կարելի է բաժանել երկու մասի: Առաջին, կոմպիլյատիվ մասի մեջ մտնում են առաջին եւ երկրորդ գրքերը, ինչպես նաեւ երրորդ գրքի մոտավորապես սկզբնական 20 գլուխները, որից հետո, կարելի է վստահ ասել, սկսվում է Քովմայի ինքնուրույն շարադրանքը, այսինքն՝ աղբյուրագիտական

¹ Սույն հոդվածը մեր՝ Քովմայի «Պատմության» ուսերեն քաղցմանությանը կից (Երևան, 2001) առաջաբանի մի մասի վերամշակված տարբերակն է:

տեսակետից երկրորդ մասը:

Իր գործը գրելիս Քովման օգտվել է բոլոր մատչելի աղբյուրներից՝ գրավոր, բանավոր (ավանդույթներ, առասպելներ, ականատեսների վկայություններ) եւ նյութական (քաղաքների, տաճարների, ջրարաշխման համակարգերի, պաշտպանական կառույցների նկարագրություններ):

Հին հայոց մատենագրության հուշարձաններից Քովմայի Պատմության առաջին գրքի հիմնական աղբյուրներն են՝ 1. Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմությունը», որտեղից նա փոխ է առնում պատմական տվյալներ եւ որին ձգտում է նմանվել ստեղծագործության կառուցվածքի, լեզվի, ոճի, ինչպես նաեւ պատմական նյութերի մշակման ձևերի տեսակետից, 2. Եվսեբիոս Կեսարացու երկմասնյա Քրոնիկոնը, որից նա քաղել է բազմաթիվ տեղեկություններ հին աշխարհի, հատկապես Ասորեստանի պատմությունից եւ ասորեստանյան թագավորների անվանացանկերը: Այս երկու հիմնական աղբյուրներից քաղած նյութերը հարստացվում են լրացուցիչ աղբյուրների նյութերով, ինչպիսիք են՝ Փավստոս Բուզանդը, Ղազար Փարպեցին, Փիլոն Ալեքսանդրացին, Եպիփան Կիպրացին, Եղիշեն, Ագաթանգեղոսը, «Պատմութիւն Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ», 7-րդ դարի «Անանուն աշխարհագրութիւն»-ը, «Անկանոն գիրք Հին կտակարանի», Աբրահամ Խոստովանողի «Համառօտութիւն»-ը, «Պատմութիւն վասն Դաւթի եւ Մովսէսի» անվավեր պատմվածքը:

Քովման միշտ չէ, որ հիշատակում է իր աղբյուրները: Այսպես, գրքի սկզբում հիշատակելով Մովսես Խորենացուն եւ Եվսեբիոս Կեսարացուն, նա իր հետագա շարադրանքի ընթացքում հղումներ է անում այն դեպքում, երբ հաղորդվող, իր տեսակետից կարելու փաստը կարոտ է որեւէ հեղինակավոր աղբյուրի լրացուցիչ վկայակոչման, ընդ որում, նա հաճախ վկայակոչում է ոչ միայն տվյալ տեղեկության իրապես գոյություն ունեցող աղբյուրը, այլ նաեւ աղբյուրներ, որոնք չէին կարող ծառայել նրան որպես այդպիսիք, ինչպես, օրինակ, Հուլիանոս Հալիկարնացու 4-րդ գիրքը: Երբեմն ինչ-որ մի աղբյուրից քաղած տեղեկությունը նա վերագրում է մեկ ուրիշին, օրինակ՝ պատմելով ինչպես Սեմը տեղափոխել է Ադամի ոսկորները տապան, իսկ ջրհեղեղից հետո թաղել Գողգոթայում, Քովման վկայակոչում է Փիլոն Ալեքսանդրացուն, մինչդեռ սույն տեղեկությունը քաղել է Հին կտակարանի անվավեր գրքերից²:

² Տե՛ս՝ «Քանգարան հին եւ նոր նախնեաց. Ա. Անկանոն գիրք, Բ. Անկանոն գիրք Հին կտակարանի», էջ 26. Վարդան պատմիչը նույնպես գրում է, որ երբ Նոյը դուրս եկավ տապանից, ապա բաժանեց երկիրը իր երեւ որդիների միջեւ, «Եւ մասն ինչ յարեւմտից հատեալ՝ եւ Մանիսոնի, որ խնդրեաց յոսկերացն Ադամայ, որ ունէր Նոյ ի տապան...» /Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1911, էջ 15:

Սովորաբար այդ տեսակ ճշմարտանման, սակայն անվավեր հղումներ Քովման անում է այն դեպքում, երբ ձգտում է ավելի շահավետ լույսի տակ ներկայացնել Արծրունյաց տոհմի իշխաններին եւ հիմնավորել նրանց քաղաքական նշանակալիութիւնն ու սեփականատիրական իրավունքը:

Պատմելով, օրինակ, թե ինչպես 871 թ. Աշոտ Արծրունին փորձեց վերագարձնել Վասպուրականի իշխանների տիրակալության ներքո Ամյուկ ամրոցը, որտեղ մոտ հարյուր տարի դրանից առաջ հաստատվել են Ութմանիկ արաբական ցեղի ներկայացուցիչները, Քովման գրում է. «Բայց Աշոտ գնացեալ տալ պատերազմ ընդ ծովեզրեցիսն, որք Ութմանիկ կոչին, որք ամրանային ի յԱմիւկ անկասկածելի քարանձախն, վասն զի ըստ Պտղոմեայ եւ Աղէքսանդրի (Պասպի) սահմանադրութեանն, կամ թէ մեր Արտաշէսի որդւոյ Սանատրկոյ՝ ի Վասպուրական գաւառացն համար թուեալ է գաւառն այն, զոր ճ ամոյ առաջ հանեալ էր բռնկալութիւնն տաճկաց ի Վասպուրական պետութենէ», (III, էջ 18): Սույն հատվածում նկատելի է Քովմայի որոշակի միտումը՝ հիմնավորել Արծրունյաց իշխանների տիրակալական իրավունքը Ամյուկ ամրոցի նկատմամբ հղումով հին հեղինակությունների վրա: Աշխարհագրական առումով այդպիսիք էին Պտղոմեոսը եւ Պասպլը, իսկ քաղաքական տեսակետից, որպես այդ իրավունքի երաշխավորողը ներկայացվում է Արտաշես թագավորը: Այդ անունները Քովման քաղել է 7-րդ դ. հայոց աշխարհագրությունից, որտեղ բազմիցս հիշատակվում են Պտղոմեոսը եւ Պասպլը, մի անգամ Ամյուկ բերդը, մի անգամ էլ Արտաշես թագավորը: Քովման օգտագործել է Աշխարհագրությունում հիշատակված այդ անունները եւ դրանք միացրել իրեն անհրաժեշտ իմաստավորմամբ: Ի դեպ, դա Քովմայի երրորդ գրքում գրավոր աղբյուրի միակ հղումն է:

Նույն տեսակի վկայակոչումների շարքը պետք է դասել նաեւ Քովմայի հղումը Մամբրե Վերձանողի, Մովսեսի եւ Թեոդորոս Քերթոզի վրա: Ըստ Քովմայի՝ Կղեոպատրան «...թագաւորեալ Եգիպտոսի եւ Աղէքսանդրի եւ բացեալ զտուն զիւանապահ մատենիցն եւ զտեալ զսերունդն Սենեքերիմայ, ...ես տանել զդիւանն մագաղաթեայ յունարէն գրով հանդերձ պատարագօք՝ Տիգրանայ թագաւորի Հայոց, որ շորրորդ կացեալ թագաւոր ի Վաղարշակէ Պարթեւէ... Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոցն, ի Մամբրէէ Վերձանողէ եւ ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, եւ միւսումն Թէոդորոս Քերթոզ, որք լեալ էին յաշակերտութենէ Ղեւոնդ քահանայի... Սոքա հրամանաւ Վահանայ Արծրունւոյ փոյթ յանձին կալեալ՝ խուզել քննել կարգել ի համառօտ բանս զաճմունս ազգացն անցելոց...», եւ դրանց թվում, պետք է ենթադրել, նաեւ Արծրունյաց տոհմին: Քննվող հատվածը զուգորդվում է Մովսես Խորենացու 2-րդ գրքի 10-րդ գլխի հետ,

որտեղ վերջինս սկսում է «...պատմել քեզ ի հինգերորդ գրոցն Ափրիկանոսի ժամանակագրի, որում վկայէ Յովսեպոս եւ Հիւպոդիտայ եւ այլք բազումք ի Յունաց: Քանզի նա բովանդակ փոխադրեաց որ ինչ քարտեսս դիւանին եղեսիայ ...որ յաղագս թագաւորաց մերոց պատմեր ... եւ վկայ քեզ ի մօտոյ երաշխաւորեսցէ եկլէսիաստէ գիրք Եվսեբի Կեսարացոյ, զոր ետ թարգմանել երանելի վարդապետն մեր Մաշտոց ի հայ լեզու: Խնդիր արասցես ...ի գաւառն Սիւնեաց, եւ գտցես յառաջին հագներգութեան յերեքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յեղեսիայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջնոց թագաւորացն մերոց մինչեւ ցԱբգար, եւ զկնի Աբգարու մինչեւ Երուանդ: Որ եւ այժմ կարծեմ գտանի պահեալ ի նոյն քաղաքի»: (II, 10)³:

Ինչպես Մովսես Խորենացու, այնպես էլ Թովմայի մոտ հանդես են գալիս հին արխիվներում հայտնաբերված ձեռագրերը, երկուսի մոտ էլ դրանք թարգմանվում են համապատասխանորեն՝ ասորերենից հունարեն եւ հունարենից՝ հայերեն: Մով. Խոր. որպես աղբյուր է օգտագործում Ափրիկանոսին, որը իրագործել է թարգմանությունը, ինչը վկայում են Հովսեփը եւ Հյուպոդիտը, իսկ Թով. Արծ.՝ Մամբրեի զրույցների գիրքը, որի թարգմանությունը Մամբրեն կատարել է Մովսեսի եւ Թեոդորոս Քերթոզի օգնությամբ (որպես զուգահեռ Մով. մոտ ներկայացրած անունների), վերջապես Մով. Խոր. հիշատակում է երանելի ուսուցիչ Մաշտոցին, Եվսեբիոս Կեսարացու վկայաբերված եկեղեցական պատմության թարգմանչին, իսկ Թովման՝ Ղեւոնդ քահանային, երեք վերոհիշյալ ժամանակագիրների ուսուցչին: Սյուժետային գծերի նմանությունը ակնհայտ է:

Մամբրեն, ինչպես հայտնի է⁴, ծնվել է 5-րդ դ. երկրորդ կեսին, ուսումը ստացել է Հունաստանում, որտեղ նրա աշակերտակիցներն էին Մովսեսը, Դավիթը, Աբրահամը եւ Պողոսը (այսպես կոչված աշակերտների երկրորդ խումբը, առաջին խումբը ուղարկվել է Հունաստան Սահակ Պարթևի օրոք), որոնց հետ նա վերադարձել է Հայաստան Վահան Մամիկոնյանի մարզպանության (485-506) օրոք⁵: Նրա գրական գործունեությունը համընկնում է 5-րդ դ. վերջի - 6-րդ դարի առաջին տասնամյակների հետ, ինչը հաստատվում է

³ Եկեղեցական պատմության առաջին գրքի 13-րդ գլխում եվս. Կես. գրում է «Ունիս ևեզ վկայութիւն յիշատակաց ի դիւանէ անտի եղեսիայ քաղաքէ, յորում քազատրեացն Աբգար: Ի յիշատակարանս հասարակաց յորս վաղեմի անց պատմութեան քաղաքին եւ գործք քաջութեան Աբգարու դրոշմեալ կային, գտաք եւ զայսոսիք պահեալ մինչև մեր ժամանակս. եւ չէ ինչ անդէպ լսել զնոյն բողոք, զոր առեալ է մեր ի տանէ անտի դիւանին, եւ յԱսորոց բարբառոյն յղեալ ի Յոյն ...» (էջ 60-61):

⁴ Տե՛ս Ն. Անդրիկյանի հանգամանալից հոդվածը՝ «Մամբրէ Վերժանող», «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1904, էջ 298-304, 352-358:

⁵ Նոյն տեղը, էջ 301-302:

նաեւ նրա «Վերծանող» մականվամբ, որը, ինչպէս նաեւ «Քերթող» ու «Քերթողահայր» բառերը գրական շրջանառութեան մեջ է մտել սկսած 6-րդ դարից⁶:

Թովման, առաջինը հայ միջնադարյան պատմիչներից, հիշատակում է Մամբրե Վերծանողին, ընդ որում, որպէս սուրբ Սահակ Պարթևի եւ սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակակցի, մինչդեռ այդ անունը անձանոթ է 5-րդ դ. մատենագիրներին⁷: Դա մտածել է տալիս, որ գոյութիւն ունենալ ինչ-որ մի աղբյուր, որը պետք է փնտրել 7-8-րդ դարերում: Թվում է, որ այդ աղբյուրն է անվավեր մի գրվածք, որը մեզ հասել է հետեւյալ վերնագրի տակ. «Պատմութիւն սուրբ վարդապետաց Հայոց Մովսէսի Քերթողի եւ Դաթի Անյաղթ փիլիսոփայի, որ կոչի էակք»⁸, «Սուրբ վարդապետաց Մովսիսի եւ Դաթի հարցմունք ընդ երկաթնակ շարափառսն»⁹, «Վիճաբանութեան գիրք Դաթի եւ Մովսէսի հորենացոյ ընդ Քաղկեդոնս»¹⁰, «Յաղագս սրբոց վարդապետաց Հայոց Մովսէսի եւ Դաթի»¹¹:

Սույն անվավեր գրվածքին կից ձեռագրերում առկա է հիշատակարանը, որը պահպանվել է մի քանի տարբերակներով¹²: Ըստ երեւույթին, իր նախնական տեսքին ավելի մոտ է այն տարբերակը, որը պահպանվել է 1313 թ. Երուսաղեմի ձեռագրում. «Եւ այդ յետ բազում ժամանակաց գրեաց զգիրս զայս, իբրեւ Աստուած հասոյց զմեզ ի ժամանակս յայս, յորում եւթանասուն ու վեց էր թուականն հայոց (-627): Ես քարտուղարս Հայոց եւ սուրբ թագաւորացն պռտոտսպաթար ստացող եղէ գրոցս այսմ: Բայց զարմանալի է ի նախկին յիշատակի գրոցս յայսմիկ, եթէ գրեցաւ (գիրքս այս) էակս հրամանաւ թարգ-

⁶ Նույն տեղը, էջ 304: Պ. Անանեան, Մովսէս Քերթողահայր եւ Մովսէս Խորենացի, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1991, քիվ 1-2, էջ 20-21:

⁷ Ն. Անդրիկյանը ենթադրում է, որ Մամբրեի անունը կարող է հիշատակված լինել ի քիվս այլ աշակերտների, Վահան Մամիկոնյանին հասցեագրված Ղազար Փարպեցու Թղթի (6-րդ դ. սկիզբը) այն երկու կոտաված էջերում, որտեղ գտնվում էր աշակերտների անվանացանկի շարունակությունը (էջ 302-303):

⁸ Գարեգին Ա. կաթողիկոս. Յիշատակարանն ձեռագրաց, հ. 1, Անթիլիաս 1951, էջ 17-18:

⁹ Հայ ձեռագրերի հիշատակարաններ. կազմեց Ա. Ս. Մաթեոսյան, Եր., 1989, էջ 13:

¹⁰ «Հնոց եւ նորոց». հրատարակեց Գարեգին վ. Սրուանձտեանց. Կ. Պոլիս, 1874, էջ 147-149: Սույն վերնագիրը մեջ է բերվում Մշո սուրբ Կարապետի ձեռագրերի ցուցակում (էջ 140-149):

¹¹ Նույն տեղում, էջ 87:

¹² Դրանցից երկուսը իր ուսումնասիրությունում ներկայացնում է Ն. Անդրիկյանը, ընդգծելով, որ հիշատակարանի տեղեկություններն անվավեր են ու ոչինչ չեն հաղորդում Մամբրեի կյանքի ժամանակի եւ նրա երկերի մասին: Ելնելով գրվածքի նեստորականների դեմ բանավիճական ուղղվածությունից, Ա. Անդրիկյանը այն քվագրում է 6-րդ դ. 30-ական քվականներով (նույն տեղ, էջ 301):

մանեալ ի յունաց ի հայս տէառն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Գարեղենացոյ ի քսանուհինգերորդի (-576) թուականութեան Հայոց»¹³:

Հիշատակարանի երկրորդ տարբերակը ներկայացրել են Գ. Սրվանձտյանցը¹⁴ եւ Ա. Մաթեոսյանը¹⁵. այն նախորդից տարբերվում է վերջում ավելացրած նախադասությամբ՝ «վկայէ այսմիկ Սարգիս Արաբացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վկայութեամբ», ինչպես նաեւ սկզբնական տողով¹⁶:

Հիշատակարանում հստակ նշմարվում են երկու ժամանակային շերտ՝ 6-րդ դարի վերջին քառորդը¹⁷ եւ 7-րդ դարի առաջին քառորդը: «Պատմութիւն սբ. վարդապետաց»-ի հետ անմիջականորեն կապված է հիշատակարանի առաջին կեսը, որը վերաբերում է 627 թվին, ինչը հաստատվում է որոշ մանրամասներով, քաղված, ինչպես վերը նշվեց, քննության առարկա գրվածքից: Վերջինը բավականին բազմազան բովանդակություն ունի, այն է՝ հայոց գրերի գյուտի պատմությունը, Կարին-Քեոզոսիոպոլի կառույցի ավանդությունը, քաղկեդոնականության դեմ Մովսեսի եւ Դավթի պայքարի բանավեճերում նրանց փայլուն հաղթանակի մասին պատմվածքը, որը, թերեւս սույն գրվածքի հիմնական կորիզն է հանդիսանում¹⁸:

«Պատմութիւն սբ. վարդապետաց»-ից եւ դրան կից հիշատակարանից թովման քաղել է հետեւյալ տեղեկությունները. Մամբրե Վերձանողը սբ. Սահակի եւ սբ. Մեսրոպի, ինչպես նաեւ 451 թ. Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբության ժամանակակիցն է, նա գրել է հունարենից հայերեն թարգմանված զրույցների գիրք, մնացած մանրամասները նրա երեւակայության պտուղներն են: Այսպիսով, ստեղծագործաբար մշակելով անվավեր

¹³ Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանի ձեռագրաց, հ. 1, Անթիլիաս, 1951, էջ 17-18:

¹⁴ «Հնոց եւ նորոց», Կոստանդնուպոլիս 1874, էջ 87:

¹⁵ Հայ ձեռագրերի հիշատակարաններ, Եր., 1989, էջ 14:

¹⁶ Գ. Սրվանձտեանցի մոտ՝ «Արար եւ Մամբրէ Պաղոս եւ Արահամ ճառս ոչ սակաւս պէս պէս խորհրոց»: Իսկ Ա. Մաթեոսյանի հրատարակած հիշատակարանի սկզբին կցվել են բուն բնագրի վերջին երեք պարբերությունները, համապատասխանորեն՝ ձեռագրի 376ա-376բ եւ Գ. Սրվանձտյանցի հրատարակած բնագրի 84-86 էջերը:

¹⁷ Հիշատակարանի այդ երկրորդ մասը, ինչպես համոզիչ ապացուցում է Ս. Արեւշատյանը, ոչ մի կապ չունի ֆննդային առարկա անվավեր գրվածքի հետ, այլ ուղեկցել է Կոստանդնուպոլիսի հայրապետ Եվտիմեի (550-575, 577-582) «Գիրք էակի»-ին՝ փիլիսոփա-աստվածաբանական տրակտատին, գրված ի պաշտպանություն ֆաղկեդոնականության (տե՛ս՝ "Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.)", 229-240:

¹⁸ Պատեմառը, թե ինչու ֆննվող գրվածքի հիշատակարանին կցվել է «Գիրք էակի»-ի հիշատակարանը, թերեւս պետք է փնտրել գրվածքի հակաֆաղկեդոնական ուղղվածության մեջ, որը հենց այդ պատեմառով ձեռագրերում կարող էր կցված լինել, որպես հակակշիռ Եվտիմեի տրակտատին:

գրվածքը, իր հիշատակարանով հանդերձ եւ Մով. Խոր. Պատմութեան վերոհիշյալ հատվածից քաղած տեղեկությունները, Քովման հնարել է իր հղումը Մամբրեի հին աշխատության վրա:

«Պատմութիւն սբ. վարդապետաց»-ի հետ սերտ կապի մեջ է գտնվում նաեւ Քովմայի կողմից Մովսես Խորենացու նույնացումը Մովսես Քերթոզի, Քերթոզահոր հետ¹⁹, որովհետեւ Քովմայից առաջ Մովսես Խորենացին ու Մովսես Քերթոզը հանդես են գալիս որպէս միեւնույն անձնավորություն հենց այդ գրվածքում, իսկ դրա էջ 73-ում Մովսեսը անվանվում է նաեւ «Քերթոզահայր»: Եվ քանի որ Քովման Մով. Խոր. Պատմութեան հետ միաժամանակ օգտվում էր նաեւ այդ անվանւել գործից, որտեղ սկզբից Մովսեսը ներկայացվում է որպէս սբ. Սահակի ու սբ. Մեսրոպի աշակերտ, հետո հիշատակվում է որպէս Քերթոզ, Քերթոզահայր, իսկ ապոկրիֆի վերջում էլ պատմվում է, թէ ինչպիսի հանգամանքներում է Մովսեսը գրել իր Պատմութիւնը, ապա Քովման կարող էր վստահորեն նույնացնել երկու Մովսեսներին: Բացառված չէ, որ ձեռագրերում նա տեսել է նաեւ Մովսես Քերթոզահոր անվամբ պահպանված մի շարք գործեր, ինչպէս «Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց», «Գիրք Պիտոյից» եւ այլն²⁰:

Հայագետների ուշադրությունն են գրավել նաեւ Քովմայի հղումները Մով. Խոր. շորթորդ գրքի վրա: Այդ հարցի վերաբերյալ ծավալված միճարանութեան մանրամասները հանգամանալից ներկայացված են Ա. Ս. Մաթեոսյանի ուսումնասիրությունում «Մովսէսի Խորենացույ վերագարծութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին», որը լույս է տեսել որպէս հավելված, Մով. Խոր. 1997 թ. հրատարակությունում²¹: Հավելվածին կից համառոտ ներածական խոսքում հրատարակության խմբագիր Գ. Սարգսյանը գրում է. «Վերջերս Մատենադարանի աշխատակից Արտաշես Մաթեոսյանը հնագույն նյութերից շորթորդ գրքի վերականգնման փորձ կատարեց՝ ծանոթագրութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ, որը ներկայացնում ենք ընթերցողի ուշադրութեանը»²²:

Անդրադառնալով Մովսես Խորենացու շորթորդ գրքի խնդրին, ակա-

¹⁹ Հ. Պ. Անանյանը իր «Մովսէս Քերթոզահայր եւ Մովսէս Խորենացի» հոդվածում («Բագմավէպ», Վենետիկ, 1931, 1-2), նշելով, որ Քովմա Արծրունին առաջինը նույնացնում է նրանց (էջ 7), ապացուցում է, որ դրանք տարբեր անձնավորություններ են եղել, որոնք ապրել են առաջինը՝ 7-րդ դ., երկրորդը՝ 5-րդ դ.: Նման տեսակետ է հայտնում նաեւ Նորայր եպ. Մովականը («Վանատուր», Երուսաղեմ, 1993):

²⁰ Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 26:

²¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն: Քարգմ. ներած. եւ ծանոթ. Ստ. Մալխասյանց. Եր., 1997: Հավելված Ա. Դրուագ շորթորդ. Մովսէսի Խորենացույ վերագարծութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին: Բնագրի վերականգնման փորձ, ուսումնասիրություն եւ ծանոթագրություններ Արտաշես Մաթեոսյանի:

²² Նույն տեղում, էջ 334:

նավոր հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանը նշել է, որ Թովմա Արծրունու ակնհայտ վկայության դեմ շատ դժվար է պայքարել ենթադրությունների եւ տրամաբանական կառուցվածքների օգնությամբ, արդարացիորեն նկատելով, որ ոչ խորենացու Պատմության, ոչ էլ հենց իր՝ Թովմայի գրքի բովանդակությունը հիմքեր չեն տալիս եզրակացնելու, որ գոյություն է ունեցել շորրորդ գիրքը²³ :

Հավակնություն չունենալով լուծել 4-րդ գրքի խնդիրը, կցանկանայի ընթերցողի ուշադրությունը գրավել Թովմայի առաջին գրքի շարագրանքի յուրահատկության վրա: Թովմայի վկայակոչումների առանձնահատկություններից երեւում է, որ նա շատ ազատ էր վերաբերվում իր աղբյուրների տեղեկություններին, եւ իր գործը բազում դեպքերում չի համապատասխանում իրական պատմական փաստերին, շնայած առաջին հայացքից թվում է ճշմարտանման, ինչը, ընդհանրապես, բնորոշ է ապոկրիֆիկ ժանրին պատկանող ստեղծագործություններին (իսկ Թովմայի Պատմության առաջին գիրքը, որ գրված է «ըստ ազգաբանութեան Արծրունեաց սեռի», որոշ իմաստով հենց այդպիսին է), հնարանքը ներկայացնել հնարավորին չափ ավելի ճշմարտանման, որովհետեւ միայն այդ դեպքում այն ընթերցողի վրա կունենա ցանկացած ազդեցությունը:

Այժմ անդրադառնանք խորենացու Պատմության այն երեք հատվածներին, որոնք անմիջական առիթ են տվել Թովմային խոսելու շորրորդ գրքի մասին:

Ա. «Արդ օրէն էր մեզ աստանօր զկարծիս (այսինքն՝ Բերոսոսի, Բազմավէպի եւ Արշուղենոսի) յայտնել ըստ կարողութեան ... այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղւոյ եւ ժամանակի զայսորիկ թողեալ» (I, 4): Այստեղ մենք գործ ունենք սովորական էտիկետային բանաձեւերից (Ֆորմուլաներից) մեկի հետ՝ բանաձեւ, որ օգտագործվում էր միջնադարյան մատենագիրների կողմից, անկախ իրենց ազգային պատկանելությունից²⁴ : Այդ

²³ Գ. Տեր-Մկրտչյան, խորենացու Պատմության ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1890, էջ 20

²⁴ Գրական էտիկետի բանաձեւերի համար բնորոշ է, որ դրանք, որպես օրենք, ավարտում են որեւէ որոշակի բովանդակություն ունեցող հատվածը՝ դա կարող է լինել ներքոյան, ողբ, վկայաբանություն, կամ էլ տվյալ երկի շրջանակներից դուրս եկող հարցի ավելի մանրամասն բնություն, եւ պետք է՝ ա) համոզեն ընթերցողին, որ հեղինակը համեստ է, որ նրա մոտ բացակայում է մեծամտության մեղքը, այստեղից բխում է նվաստացող ինքնաներկայացումը (ինչպես օրինակ՝ «Ապա փոյթ ինձ Թովմայի, որ ոչ վերջտունեալ կալայ ամօթով գլետին տեղին, այլ փոխանակ սոցա մատեայ ի տեղիս այս, ձեռն արկեալ անիմաստաբար լի անմտութեամբ եւ անհաննարութեամբ բուն հարկանելով զմեծ այս բերածութենէ» (I, 11). բ) պետք է արդարացնի անցումը ավելի վեհ ժանրից (ներքոյան, ողբ եւ այլն) դեպի ավելի հասարակ՝ ժամանակագրականը. սովորաբար, որպես արդարացուցիչ հանգամանք է ծառայում ժամանակի սղությունը (Յով.

խոսքերը հեղինակի տուրքն է միջնադարյան գրականությունում ընդունված քաղաքավարութեան ճարտասանական ձևերին:

Շարունակելով իր խոսքը, հաջորդ պարբերության վերջում Մով. Խոր. այդ բանաձևեր կրկնում է փոքր ինչ ձեւափոխված տեսքով.

Բ. «Արդ զայլսն վասն սորա (խոսքը Աբելի ու Ենովսի կոչված լինելու մասին է) ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի, իսկ որ առ ձեռն պատրաստն է՝ ասացուք»:

Մով. Խոր. նույն էտիկետային բանաձև պարունակող հատվածներին Քովմայի մոտ համապատասխանում են հետեւյալ երկու վկայակոչումները.

1. «... եւ նինոս ի զաւակէ Քամայ ըստ Արիդոնեայ Քաղղեացոց եւ ըստ Եվսերեայ Կեսարացոյ, եւ ըստ Մովսէսի Խորենացոյ, եւ ըստ Յուլիանու Աղիկարնացոյ ստուգաբանի»: Մովսես Խորենացին Աբյուղենոսին հղում է 1-ին գրքի 4-րդ գլխի սկզբում, այդ անվանը Քովման ավելացնում է Եվս. Կես., որից օգտվել են եւ Մով. Խոր. եւ անձամբ ինքը, իր հիմնական աղբյուր՝ Մով. Խորենացուն եւ Հուլիանոս Հալիկաոնացուն: Վերջինիս անվամբ Քովման նենգափոխում է Հերոդոտոս Հալիկաոնացուն, որին հիշատակում է համապատասխան տեղում Եվս. Կես.: Մինչդեռ Հուլիանոս Հալիկաոնացին՝ 5-րդ դ. վերջի եւ 6-րդ դարի առաջին տասնամյակների եկեղեցական գործիչ, ամբողջովին կլանված դավանաբանական պայքարով, ոչ մի պատմական գործ, մանավանդ Ասորեստանի վերաբերյալ, չի գրել, սակայն Քովման վկայակոչում է նրան, թերեւս այն պատճառով, որ համարում էր ավելի հայտնի եւ հեղինակավոր անձնավորութիւն²⁵:

2. «...եւ առանձին թագաւորեն Ասորեստանեայքն՝ ի կանոնի (Եւսերեայ) անդ գտցես զնինոս եւ զՇահամիր եւ զԱբրահամ եւ զվեշտասաներորդ

Դրասխ.՝ եւ արդ մի եւս ինձ այլ յիւս յառաջաբանութիւն եղիցի ծախել զժամանակս, վասն զի ծերութիւն ցաւագիւն՝ մահ առ դուս պատրաստ ունի», էջ 5: Եւ մեզ զկարգ պատմութեանց ... յառաջ վարեացում, զի ոչ է ժամ մեզ դեզերումն առնել» (Քով. Արծ., 1, էջ 6): Կամ էլ ընթերցողին ավելորդ մանրամասներով ձանձուրյթ պատճառելու մտավախությունը, ինչպէս նաև, «... ի կարգ բանին ...» վերադառնալու անհրաժեշտությամբ: Վերջապէս մանրամասն ֆննելով որեւէ հարց, հեղինակը խոստանում է ընթերցողին կրկին անդրադառնալ դրան «յայլում տեղի» եւ «յայլում ժամանակի», միաժամանակ կարծես թէ ակնարկելով իր գիտելիքների խորության մասին: Նման բանաձևերը ընդունված էին միջնադարյան գրականություններում եւ ամենեւին պարտադրական չէին հեղինակի համար, այնպէս որ սխալ կլինի անվերապահորեն հավատալ հեղինակի ինքնանվաստացնող հայտարարություններին, ինչպէս նաև նրա խոստումներին՝ վերադառնալ արդեն բավականաչափ լուսաբանված հարցի ֆննությանը «այլ ժամանակին» եւ «այլ տեղում»:

²⁵ Հուլիանոս Աղիկարնացու եւ հուլիկանոսյան մասին տե՛ս Տեր-Մինասյան Ե., Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 227-228:

հարստութիւն Եգիպտացւոց, եւ ի շորրորդ դպրութեանն Յուլիանու Աղիկարնացւոյ եւ ի շորրորդ դպրութեանն Մովսէսի»: Առաջին մասով այդ հղումը (Նվա. Կես. կանոնի վրա) ճշմարիտ է, սակայն երկրորդ մասում Հուլիանոսի գոյութիւն չունեցող շորրորդ գրքի կողքին հայտնվում է Մով. Խոր. շորրորդ գիրքը: Հարց է ծագում, թե ինչու շորրորդ գիրքը չի հիշատակվում առաջին դեպքում: Թվում է, որ միակ պատճառը թաքնված է Մով. Խոր. օգտագործած էտիկետային ֆորմուլաների ձեւում: Առաջին անգամ նա ուղղակի գրում է, որ ընդհատում է իր խոսքը, «... այլում տեղոյ եւ ժամանակի զայսոսիկ թողեալ...», եւ Թովման ընկալում է այն հենց այնպես, ինչպես որ պետք է, այսինքն՝ որպէս անցում հաջորդ հարցի քննութեանը: Երկրորդ անգամ Մով. Խոր. ներկայացնում է էտիկետային բանաձեւը, որպէս հղում նախորդի վրա՝ «... ի հրաւիրեալն մեր տեղի յուղարկեսցուք»: Այստեղ Թովման արդեն հնարավորութիւն է տեսնում մտցնել սեփական ճշգրտումը՝ շորրորդ գիրքը, որը Մով. Խոր. խոստանում է գրել «այլ տեղում» եւ «այլ ժամանակին»: Իր շարադրանքի հետագա ընթացքում Թովման չի անում հղում Մով. Խոր. շորրորդ գրքին եւ միայն, երբ հասնում է իր առաջին գրքի ավարտին, որը համապատասխանում է Մով. Խոր. երրորդ եւ վերջին գրքին, նա այդ գրքի 67-րդ գլխում կրկին հանդիպում է էտիկետային բանաձեւին, որով Մով. Խոր. ամփոփում է իր սր. Սահակ Պարթեւին նվիրված գովքը:

3. «Ձորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ, ըստ արժանի սրբոյ հօրն դրուատից այլ զի մի յերկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց՝ այլում տեղոյ եւ ժամանակի զայսոսիկ թողցուք, արտաքոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն», (III, 67): Մով. Խոր. սույն հղմանը՝ Թովմայի մոտ համապատասխանում է հետեւյալ հատվածը. «Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան հայոց մեծաց, հրաշագան հորինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Զենոն ... որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի շորրորդ դրուագի խոստարանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացւոյ, վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»:

Ինչպէս տեսնում ենք, Մով. Խոր. շորրորդ գրքի հետ կապված Թովմայի հղումները հայտնվում են զուգահեռաբար Մով. Խոր. բնագրում նշված էտիկետային բանաձեւերին²⁶, ինչից կարելի է հետեւեցնել, որ Թովման իր առջեւ

²⁶ Որոշ իմաստով այս բանաձեւերի կապակցությամբ հնարավոր է զուգահեռ անցկացնել նաեւ Հովսէփոս Ֆլաբիոսի «Հնախօսութիւն հրէից» գործում օգտագործվող բանաձեւերի հետ: Այսպէս, օրինակ՝ 1-ին գրքի 7-րդ գլխում մանրամասն շարադրելով Մովսէսի օրենքների պատմությունը, նա ավարտում է այն համապատասխան էտիկե-

ուներ մեզ հայտնի եռամասնյա Խորենացու Պատմութիւնը եւ շարադրանքի ընթացքում հզում էր շորրորդ գրքի վրա այն ժամանակ, երբ հանդիպում էր նշված բանաձևերին: Բովանդակության տեսակետից Քովմայի բնագրի տվյալ հատվածը բաղկացած է երկու մասից. 1. «...Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան հայոց մեծաց, հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱզամայ մինչ ի կայսր Զենոն...»: Այստեղ Քովման, ըստ էության, նկատի ունի ոչ միայն մեզ հայտնի Մով. Խոր. եռամասնյա Պատմութիւնը, այլ նաեւ շորրորդ գիրքը, որտեղ Խորենացին իր շարադրանքը հասցնում է մինչև Զենոն կայսրի օրերը: Դա նշանակում է, որ Քովման, իմանալով Խորենացու մահվան ժամանակը, հասկանում է, որ շորրորդ գիրքը պետք է բովանդակի սբ. Սահակ Պարթևի մահվան եւ Զենոն կայսրի գահակալության (474-491) միջև ընկած ժամանակաշրջանը: Դա հենց այն է, ինչ սպասելի կլինէր նաեւ մեզ՝ Քովմայից բազում դարերով հեռացված ընթերցողներիս համար, ընդ որում գրված նույն գիտական եւ գեղարվեստա-գրական մակարդակով: Սակայն, ինչպես այդ նշում են շատ հայագետներ, նման գրքի ոչ մի հետք անգամ չի նշմարվում ոչ Քովմա Արծրունու, ոչ էլ Հովհաննէս Դրասխանակերտցու մոտ, մինչդեռ երկուսի համար էլ Խորենացու Պատմութիւնը համապատասխան ժամանակագրական շրջանակներում ծառայում էր որպէս հիմնական աղբյուր: Ավելին՝ երկուսն էլ, այսպէս կոչված «շորրորդ գրքի» փոխարեն, օգտագործում են անվավեր, անախրոնիզմներով լի մի գրվածք՝ ժողովրդական ավանդույթ Շավասպ Արծրունու, պարսից մարզպան Վնդոյի, վերջինիս որդի Շերոյի եւ նրանց դեմ պայքարող Վարդան Մամիկոնյանի մասին: Այդ գրվածքը գոյատեւել է ինչպէս բանավոր, այնպէս էլ գրավոր ձևով: Դրա հիման վրա

տային բանաձևով. «Այս օրենքների մեծամասնության բնությունը, սակայն, ես ձեռնարկելու եմ այլ երկասիրություններում, որտեղ մտադիր եմ հատուկ խորհրդածել դրանց մասին» ("Иудейские древности", Москва, 1996, т. 1, с. 113): Հաջորդ՝ 8-րդ գլխի վերջում նա կրկին գրում է. «Սակայն նկատի ունենալով գրել հատուկ ուսումնասիրություն այդ օրենքների մասին, ես այլևս կանգ չեմ առնելու այդ (հարցերի) վրա»: Նման էտիկետային բանաձևին հանդիպում ենք նաև իր Հնախոսության 2-րդ հատորի վերջին՝ 20-րդ գլխում, որն ավարտվում է հետևյալ խոստովով. «Ես մտադրություն ունեմ ներկայացնելու չորս գրքից բաղկացած շարադրությունում մեր՝ հրեական դավանությունը Աստուծո եւ նրա էության մասին, ինչպէս հավասարապէս խոսելու եմ նաև օրենքների՝ մեզ որեւէ բան թույլատրող կամ արգելակող պատճառների մասին» (անդ, 20, էջ 305): Այդ կապակցությամբ ծանոթագրությունում կարդում ենք. «Ինչպէս երևում է, Ֆլաբիոսը այդ մտադրությունը չի իրագործել, - համենայն դեպս իրեն պատկանող նման գիրք չի պահպանվել» (էջ 306): Գրքի թարգմանիչ եւ վերջաբանի հեղինակ Գ. Գենկելը համարում է, որ «Ֆլաբիոսի սույն արտահայտությունները պարզապէս հարմար բանաձևեր են որեւէ պատմվածք ավարտելու համար» (էջ 323):

գրված երկու գլուխները Քովման տեղադրում է երկրորդ գրքի սկզբում²⁷, ընդ որում այդ երկու գլուխները, որոնց հիմքում, ըստ էության պետք է լիներ Մով. Խոր. 4-րդ գիրքը, Քովման տեղադրում է ոչ թե իր պատմության Արժրունիների ծագումնաբանությանը նվիրված առաջին գրքի վերջում, ինչը սպասելի էր, այլ հաջորդ՝ երկրորդ գրքում: Դրանից կարելի է եզրակացնել միայն այն, որ նշված երկու պատմիչներից ոչ մեկը չի տեսել Խորենացու 4-րդ գիրքը: Մով. Խոր. բնագիրը նույնպես ոչ մի առիթ չի տալիս ենթադրելու 4-րդ գրքի գոյությունը, քանի որ էտիկետային բանաձևեր պարունակող քննվող հատվածներում Զենոն կայսրը չի հիշատակվում, եւ եթե հետեւենք դրանց բովանդակությանը, ապա Խորենացու ենթադրյալ 4-րդ գիրքը պետք է բովանդակի Բերոսի, Աբյուղենոսի ու Բագմավեպի կարծիքները Նոյի եւ նրա որդիների անունների մասին, Ենովսի եւ Աբելի կոչման վերաբերյալ եւ, վերջապես, այն պետք է պարունակի նաեւ սբ. Սահակ Մեծին նվիրված ավելի ընդարձակ ներբող: Նման բովանդակության 4-րդ գիրքը բավականաչափ տարօրինակ կլիներ: Որ Քովման դա շատ լավ էր հասկանում, երեւում է վերոբերյալ հատվածի 2-րդ մասից. «... որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի շորրորդ դրուագի խոստարանեալ պատմութեան Մովսէսի Խորենացույ, վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»:

Այսպիսով, նա փորձում է հաստատել 4-րդ գրքի արժանահավատությունը, հղելով Մով. Խոր. խոստացված 4-րդ գրքի վրա, այսինքն՝ մեկ անհայտի գոյությունը հաստատում է մեկ այլ անհայտով: Դա նշանակում է միայն այն, որ ինչպես իր ծննդաբանության գրքի համար բնորոշ մի շարք դեպքերում, Քովման դիտավորյալ կերպով մոլորեցնում է ընթերցողին: Կարծում եմ, որ Քովմայի վկայությունը Խորենացու «շորրորդ գրքի» մասին կարելի է դասել Արժրունիների ծագումնաբանության՝ իր գրքի համար ամենասովորական կեղծիքների թվում:

Հղումներ, որոնցում ճշմարտության ինչ-որ շնչին մասը զուգորդվում է հնարանքների զգալի չափի հետ, հանդիպում են ոչ միայն Քով. Արժ. մոտ, երբեմն վերածվելով յուրատեսակ մի կաղապարի, դրանք շրջում են ստեղծագործությունից ստեղծագործություն: Այդպիսին է, օրինակ, վկայակոչումն այն մասին, թե Արգարը «... առաջին ի հեթանոսական թագաւորաց սկիզբն արար ի Քրիստոս հաւատոց...», ինչի մասին վկայում են «յիշատակարանք հաւատարիմ պատմագրաց», ինչպես նաեւ, հատկապես, Հովհաննէս ավետարանիչը, եւ, այնուհետեւ, Քովման մեջ է բերում Հովհաննի համապատասխան տունը՝

²⁷ Քովմայի Պատմության 2-րդ գրքի 1-ին գլխի մանրամասն աղբյուրագիտական բնութայունը տե՛ս՝ Գր. Տեր-Պողոսեան, «Նկատողութիւններ Եղիշի Պատմութեան վերաբերեալ», «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա, 1895, 5, էջ 129-133:

«...էին ոմանք յելելոց անտի հեթանոսաց, որք եկեալ էին յերուսաղէմ ի տօնն, զի երկիրպագանիցեն. որք եւ մատուցեալ առ Փիլիպպոս որ ի Բեթսայիդայն, ասէն՝ կամիմք զՅիեսուս տեսանել»²⁸, որը հիմք ծառայեց պնդելու, թե իբր «ոմանք յելելոց անտի հեթանոսաց» եղել են Արգարի պատվիրակները: Նույն այդ վկայակոչմանը հանդիպում ենք Մով. Խոր. (II, 31), Եվս. Կես. (Եկեղեց. պատմ., I, 12) մոտ, ինչպես նաեւ Արգար թագավորի եւ Աստժո խիտոնի մասին առասպելի սիրիական, հայկական, վրացական զանազան տարբերակներում: Այդ կապակցութեամբ Ն. Մառը նկատում է. «Պատմական արժանահավատութեան տեսակետից մեր հուշարձանը այնքան էլ շատ չի շահել, ակնարկելով ավետարանական տները (Հով., 12, 20-21)»²⁹:

Ակնհայտ է, որ նման վկայակոչումների նպատակն է հեղինակավոր աղբյուրի օգնությամբ հաստատել անվավեր փաստը, եւ միջնադարյան հեղինակները կանգ չէին առնում նույնիսկ Աստվածաշնչի բնագիրը խեղաթյուրելու առաջ:

*

* * *

Պատմութեան առաջին գրքում, կատարելով իր առջեւ իշխան Գրիգոր-Դերենիկի կողմից դրված խնդիրը, Քովման ստեղծում է, ընդ որում համարյա թե դատարկ տեղում, Արծրունյաց տոհմի իշխանների ծագումնաբանությունը:

Որպես ելակետ նրան ծառայել են Մով. Խոր. վկայությունը, որ Արծրունիները սերում են ասորեստանյան թագավոր Սենեքերիմից³⁰, եւ աստվածաշնչային ավանդույթը Սենեքերիմ թագավորի մասին³¹:

Առաջին հերթին Քովման պետք է հետամուտ լիներ Սենեքերիմի ծագումնաբանությանը, բացահայտեր նրա արմատները մինչեւ Նոյի որդիների ժամանակը, եւ այդ առումով նա դժվարությունների չի հանդիպել, որովհետեւ իր տրամադրության տակ ուներ Աստվածաշունչը՝ իր աստվածաշնչային հայրապետների ծագումնաբանական ցուցակներով հանդերձ, Եվս. Կես. Քրոնիկոնը, որը պարունակում էր նախաշրջեղեղային մարդկության եւ, հատկապես, Ասորեստանի պատմությունը ու ասորեստանյան թագավորների անվանացանկերը, եւ, վերջապես, Մով. Խոր. պատմությունը: Այնուհետեւ նա Սենեքերիմին եւ իր որդիներին անմիջականորեն պետք է կապեր Արծրունյաց տոհմի հետ, եւ

²⁸ Քով. Արծ., էջ 76: Հմմտ. Յովհ. Դրասխ., ԺԲ, 20-21:

²⁹ Март Н. Я, Хитон Господень в книжных легендах армянских, грузинских и сирийских. "Сб. статей учеников Бар. В. Розена", СПб., 1897, с. 82-83.

³⁰ Տե՛ս՝ Պատմութիւն, I, 23:

³¹ Դ թագ., 19: 36-37:

այս խնդիրը լուծելիս նրա առջև ծառայան զգալի դժվարություններ, որովհետև վերջինիս մատչելի օտար աղբյուրներում անհրաժեշտ տեղեկությունները բացակայում էին, իսկ ինչ վերաբերում է հայկական աղբյուրներին՝ Փավստոս Բուզանդին, Ազաթանգեղոսին, Եղիշեին, Ղազար Փարպեցուն, Մով. Խոր., ապա նրանց գրվածքների մեջ թեկուզ պարունակվում էին Արժրունյաց իշխանների մասին շատ թե քիչ ընդարձակ տեղեկություններ, եւ Քովման օգտագործել է դրանք, հաճախակի ամբողջությամբ ընդգրկելով իր պատմածում, սակայն իր տեսակետից դրանք ամենեւին էլ բավարար չէին իր առջև ծառայած խնդիրները լուծելու համար: Քովմային անհրաժեշտ էր բազում դարերի միջով անցկացնել մի թել, որը կապեր Սենեքերիմին այն ժամանակների հետ, երբ հայտնվել են արժանահավատ տեղեկություններ Արժրունիների մասին, եւ ստեղծել Գրիգոր-Դերենիկ իշխանի նախնիների, իրենց գործերով եւ իմաստությամբ փառաբանված, մի պատկերասրահ:

Այդ խնդիրը Քովման լուծում է հետեւյալ կերպ: Ժամանակի այդ մեծ հատվածը նա բաժանում է մի քանի ժամանակաշրջանների, որոնք իրարից սահմանազատվում են իր տեսակետից կարեւոր որեւէ ճակատագրական իրադարձությունով: Այդ ժամանակաշրջաններից յուրաքանչյուրի համար նա հնարում է Արժրունյաց նախնիների անվանացանկեր, ընդ որում, ամեն ցանկում հիշատակված վերջին անձնավորությունը դուրս է գալիս համապատասխան ճակատագրական իրադարձության ժամանակակիցը, եւ հենց նրան էլ Քովման օժտում է տվյալ իրադրությանը համապատասխանող ճակատագրով եւ բնավորությամբ, նվիրելով նրանց շատ թե քիչ ընդարձակ հետաքրքիր նովելներ: Քովման հնարել է նման հինգ անվանացանկեր: Ի սկզբանե նկատենք, որ 4-5-րդ դդ. հայկական աղբյուրներում հիշատակված Արժրունիների ներկայացուցիչներից ոչ մեկին Քովման չի ընդգրկել իր անվանացանկերում, սակայն նրանք համարյա միշտ հանդես են գալիս իր պատմության համապատասխան տեղերում:

Մագունաբանության գիրքը Քովման սկսում է հայոց թագավոր Տիգրան Հայկազնի եւ նրա ժամանակակիցներ՝ պարսից թագավոր Կյուրոսի եւ մեդական թագավոր Աժդահակի ժամանակից, պատմելով, թե ինչպես Աժդահակի դեմ պատերազմելիս Տիգրանը գերի է վերցրել երկու մեդական արքայազներ. «...ոմանք ի զաւակէ Աժդահակայ ձերբակալ արարեալ, Տիգրանայ առեալ ածէ ի Հայս ...որոյ զփոյթ հպատակութեան ցուցեալ՝ կարգէ զնոսա ի գործ ծառայութեան, կրել արծուիս եւ բազէս. եւ ի գինարբուան ի տեղի մատուակութեան յառաջացուցեալ՝ ի գահ նախարարութեան ձգեալ կացուցանէ, եւ բնակեցուցանէ զնոսա ի գաւառն Աղբակ...» (I, 5): Քովման ուղղակիորեն չի ասում, որ այդ մեդական արքայազները Արժրունի իշխանների

նախնիներն են, սակայն այն հանգամանքը, որ նրանք «կրել են արծուիս»³² եւ բազես», եւ որ Տիգրանը բնակեցրել է նրանց Աղբակում՝ Արծրունիների տոհմական տիրույթում, որոշակիորեն մատնանշում է այդ: Սակայն «... մինչդեռ շե առ միմեանս հասեալ Տիգրան եւ Կիրոս՝ յղէ Աժդահակ պատարագս Կիրոսի եւ խոստանայ տալ նմա զտէրութիւնն զշորրորդ մասն Սենեքերիմանցն զկողմամբքն նինուէի եւ զՏմորիս ամրոցան, որ ի նմա...» (I, 5):

Աժդահակի գաղտնի մտադրությունների մասին Տիգրանին հաղորդում են Սենեքերիմի որդիներ՝ Աղբամեղեքն ու Սանասարը՝ Տիգրանի զորավար ոմն Քսերքսեսի միջոցով: Այդ անձնավորությունը հայտնվում է Քովմայի պատմությունում բավական անսպասելի, առանց ակնհայտ կապ ունենալու նախորդ պատմածի հետ: Քիչ հետո պատմության ընթացքում հայտնվում է նաեւ նրա որդի Արշեզը: Բրոսսեն ենթադրում է, որ Քսերքսեսը ու Արշեզը մեղական արքայազներ են³³: Քվում է, որ նրանց հնարավոր է նույնացնել վերոհիշյալ մեղական արքայազների հետ: Որպես հիմք ընդունելով Մովսես Խորենացու պատմածը Աժդահակի դեմ Տիգրանի պատերազմի մասին եւ, հատկապես, այն մասը, որտեղ խոսվում է, թե ինչպես Տիգրանը հաղթելով Աժդահակին, այնուհետեւ բնակեցնում է իր՝ ժամանակին Աժդահակին կնություն տված քրոջ՝ Տիգրանուհուն մայրաքաղաք Տիգրանակերտում, իսկ վերջինիս կնոջը՝ Անուշին, իր ծառաներով եւ մեղական գերիներով Մասիս լեռան ստորոտում, Քովման իր ստեղծագործական մտահղացմանը համաձայն փոփոխում է այն, դեն նետելով պատմվածքից Անուշին եւ նրա փոխարեն Մասիս լեռան ստորոտում բնակեցնելով Տիգրանուհուն, իր ծառաների եւ մեղական գերիների հետ³⁴: Հենց այդ գերիներից էլ առաջ են գալիս վերոհիշյալ անանուն արքայազները՝ Աժդահակի որդիները: Քսերքսեսի եւ Արշեզի մասին Քովման հնարում է մի պատմվածք, որտեղ նրանց ներկայացնում է որպես տաղանդավոր, քաջարի

³² Արծրունյաց տոհմի անունը «արծիվ» անվան հետ առաջին անգամ կապել է Մով. Խոր. (II, 7):

³³ Brosset M. Collection d'Historiens Armeniens. T. Ardzrouni, X-es. Histoire des Ardzrouni. par M. Brosset. T. I, S. Petersburg, 1874, p. 33, com. 2.

³⁴ Նույն ձևով Քովման փոփոխում է նաեւ, օրինակ, Մով. Խոր. պատմությունը ոմն Տուրի մասին, որը լրտեսություն է անում երվանդ թագավորի տնից ապագա Արտաշես թագավորի դայակին՝ Սմբատին, տեղեկություններ ուղարկելով, եւ այդ պատճառով սպանվեց երվանդի կողմից: Արտաշեսը թագավոր դառնալուց հետո, Տուրի ծառայության համար նրա 15 որդիներին նախարարական պատիվ է շնորհում, կոչելով ցեղը նրանց հոր անունով՝ Տիրունի (I, 48): Քովման (I, 7) բաց չի բողոքում մի հնարավորություն եւ ներկայացնելու Արծրունիներից մեկին՝ Վաչեի որդի Սահակին որպես Արտաշես թագավորի փրկության մասնակից եւ Տուրին փոխարինում է Սահակով, որը նույնպես հնարած անձնավորություն է:

զորավարների, որոնց շնորհիվ Տիգրանը եւ Կյուրոսը հաղթանակ են տանում Աժդահակի, ինչպես նաեւ լյուդացոց թագավոր Կրեսոսի դեմ պատերազմելիս: Այդ երկու զորավարներին Քովման կապում է նույնիսկ աստվածաշնչյան պատմության հետ, վերագրելով նրանց շատ կարեւոր դեր այնպիսի մի իրադարձությունում, ինչպիսին էր Աստվածաշնչում մանրամասն նկարագրված հրեաների վերադարձը բաբելոնյան գերութունից: Համաձայն Քովմայի, Կյուրոսը հենց Քսերքսեսին է հանձնարարել գերի հրեաներին տանել Երուսաղեմ, տեղ հասցնել ոսկե եւ արծաթե սպասքները, որ ժամանակին դուրս է բերել այնտեղից նարուզոզոնոսորը, եւ միայն դրանից հետո Երուսաղեմում Քսերքսեսը հանձնում է իր լիազորությունները Զորոբաբելին եւ այնուհետեւ վերագանում Կյուրոսի արքունիք: Իր հերոսի ճակատագիրն աստվածաշնչյան պատմության հետ կապելու հնարավորությունը Քովման տեսել է հենց Աստվածաշնչի բնագրում: Եզր. Ա գրքում ասվում է. «Եւ բերել զայն ամենայն Կիրոս թագաւոր Պարսից ի ձեռն Միթրադատայ գանձաւորի, եւ համարեալ ետ ցՍամանասար» (տարընթ. ցՍասրասար) (8): Հինգերորդ զլխում նույն կոնտեքստում կրկին հիշատակվում է Սամանասարը. «Եւ առաջնում ... Կիրոս թագաւոր հրամայեաց շինել զտունս զայս Տեառն Աստուծոյ (13), ... առեալ զայն Կիրոսի թագաւորի եւ ետ ցՍամանասար գանձաւոր (տարընթ. էջ 512-9 եւ ետ ցՍասրացար), զոր էր կարգել հրամանատար»: «Յայնժամ Սամանասար (Սասրասար) եկն եւ արկ զհիմն տաճարիս Տեառն Աստուծոյ յԵրուսաղէմ»: 2-րդ զլխում, որտեղ թվարկվում են Բաբելոնից Երուսաղեմ վերադարձած հրեաների սերունդները, նրանց ելքի ողջ ղեկավարությունը վերագրվում է միմիայն Զորոբաբելին: Աստվածաշնչի գրաբար եւ աշխարհաբար, ինչպես նաեւ ուսերեն հրատարակությունների մեծամասնությունում Սասրասարի եւ Զորոբաբելի անունները կողք-կողքի շեն հիշատակվում, ինչը առիթ է տվել մի շարք ուսումնասիրողների ենթադրելու, որ խոսքը միեւնույն անձնավորության մասին է, սակայն, ոմանք էլ համարում են, որ դրանք տարբեր անձնավորություններ են³⁵: Աստվածաշնչի գրաբար հրատարակություններից մեկում³⁶ Եզրասի Ա գրքի 6-րդ զլխում կարդում ենք. «Յառաջնում ամի թագաւորութեան Կիրոսի ի Բաբելոն, գրեաց արքայ Կիրոսն եւ հրամայեաց շինել զտաճարս զայն, եւ զամենայն կահ եւ սպաս տաճարին զոսկեղէն եւ զարծաթեղէն՝ զոր առ նարուզոզոնոսոր արքայի տաճարէն Տեառն Երուսաղեմէ եւ ետ ի պահեստ ի տան կոռցն բաբելացւոց, դարձեալ Կիրոս առ ի տանէ կոռցն բաբելացւոց, եւ

³⁵ Մանրամասները տե՛ս՝ Толковая Библия или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета в 3-х томах. Стокгольм, 1987.

³⁶ Գիրք Աստուածաշունչի հին եւ նոր կտակարանաց. ի Վենետիկ, ի վանս Մխիթարեանց ի սուրբ Ղազար, 1860:

ևս զԶորորբարել եւ ցՍամանասար³⁷, եւ հրամայեաց նոցա բերել եւ դնել զկահս եւ զսպասս ի տաճարին Տեառն յերուսաղէմ. եւ տաճարն Տեառն հրամայեաց շինել ի տեղւոջ իւրում. յայնժամ Սամանասար ելեալ յերուսաղէմ արկ հիմունս տաճարիս այսորիկ»։ Ահա այս Սամանասարին Քովման հնարավոր համարեց փոխարինել Արծրունիներին՝ իր հնարած նախնիներից մեկին՝ Քսերքսեսի անվամբ։

Հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ Մով. Խոր. իր վերոհիշյալ տեղեկությունը Սենեքերիմի եւ նրա որդիների մասին, որպես Արծրունիների նախնիների, տեղադրում է Տիգրան Հայկազնի թագավորությանը նվիրված պատմվածքը նախորդող գլխում (I, 23), Քովման իր քննության առարկա պատմությունում ներկայացնում է նաեւ Ադրամելիքին ու Սանասարին, որոնց կապում է ընդհանուր շահերով Քսերքսեսի եւ Արշեղի հետ՝ վերջինները իրենց զինվորական վաստակի համար ստացել են որպես պարգև «... զՏմորիս ամրոցան եւ զգետափնեայն նինուէի»³⁸։ Այսպիսով, Քովմայի սույն պատմվածքում կարծես նշագծվում են Արծրունյաց տոհմի երկու գծերը՝ մեղականը եւ ասորեստանյանը։

Այդ առաջին պատմվածքը, որտեղ Քովման սկսում է Արծրունիների ծագումնաբանությունը, ավարտվում է առաջին անվանացանկով, որը ընդգրկում է Տիգրան Հայկազնին հաջորդող շրջանը մինչև Աղեքսանդր Մակեդոնացին (336-323) ներառյալ։

Առաջին անվանացանկի վերջին հիշատակված անձնավորությունն է Աղեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակակից Ասուղը։ Օգտվելով Մով. Խոր.՝ Տիգրանի սերունդների անվանացանկի վերջում տեղադրված Վահեին վերաբերող թուղթիկ դիտողությունից, թե ապստամբելով Մակեդոնացու դեմ մեռնում է նրա ձեռքով³⁹, Քովման Վահեին փոխարինում է Ասուղով եւ նրան է ներկայացնում որպես Աղեքսանդրի ախոյան, այնուհետեւ, զարգացնելով պատմվածքի սյուժեն, նա օգտվում է Աղեքսանդր Մակեդոնացու Պատմության այն հատվածից, որտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես ոմն պարսիկ, իրեն ձեռացնելով մակեդոնացի, գաղտագողի մուտք է գործում նրա բանակը եւ հարձակվում Աղեքսանդրի վրա. վերջինս հիացած պարսիկի խիզախությամբ, ազատ է

³⁷ Աստվածաշնչի գրաբարյան ձեռագրերում այդ անունը համըիպում է նաեւ Սաղմանասար եւ Սասբացար (Շեշբացար) ձևերով։

³⁸ Տմորիքը իր համանուն ամրոցով 5-րդ դարում, որպես տոհմական տիրույթ, պատկանակում էր 451 թ. Վարդանանց պատերազմի մասնակից Ներշապուհ Արծրունուն, որին հիշատակում են իրենց գործերում Եղիշեն եւ Ղաղար Փարպեցին եւ որի պատմական վավերականությունը կասկածներ չի հարուցում։

³⁹ Տե՛ս I, 31։

արձակում նրան, որպես օրինակ⁴⁰ բերելով նրան իր զորավարներին: Գերի ընկած Ասուդի հետագա ճակատագիրը հիշեցնում է աստվածաշնչյան Հովսեփին: Աղեքսանդրի զորավարներ Պաղոմենոսը եւ Սելեւկիոսը թագավորից խնդրեցին Ասուդին իրենց պարգևել, որից հետո Պաղոմենոսը նրան «... տայ տանել յնգիպտոս ... եւ կարգել նմա ոռճիկս առատապէս ... տալով ի ձեռս նորա զբոլոր իշխանութիւն եգիպտոսի եւ Հնդկաց»: Իսկ Ասուդը թեպետ եւ «... շքեղութեամբ ճոխանայր եգիպտական եւ հնդկային հարստութեամբն՝ այլ յիշելով զբուն իւր սեպհական թագաւորութիւն Ասորեստանի՝ ոչ հաճոյանայր կեալ եգիպտացի գահակալութեամբ... Կեցեալ անդ ամս բազումս մեռանի յնգիպտոս եւ կայ անդէն» (I, 6): Այսպես Քովմայի ստեղծած Ասուդի կերպարում միահյուսվել են Խորենացու Վահեի, «Աղեքսանդրի պատմության» ոմն պարսիկի եւ աստվածաշնչյան Հովսեփի ճակատագրերը:

Երկրորդ անվանացանկի օգնությամբ Քովման կամուրջ է գցում Աղեքսանդրի ժամանակից մինչեւ Արշակունյաց հարստության հիմնադիր՝ սարթեւական թագավոր Արշակ Ա (247-227 թ. մ. թ. ա.) եւ նրա եղբոր՝ առասպելական հայոց թագավոր Վաղարշակի ժամանակը, որը «... լնու բարեկարգութեամբ զաղմկեալ եւ զշիտթեալ երկիրս Հայոց: Եւ նախարարութիւնս յօրինէ, յանուն եւ ի բարձ եւ ի գահ յառաջ մատուցեալ»: Երկրորդ ցուցակի հերոսն է դառնում այն փակող Կյուրոսը, որն իր անունն է ստացել ի հիշատակ իր նախնիի՝ Քսերքսեսի եւ վերջինիս թագավոր Կյուրոսի հետ բարեկամության: Այդ Կյուրոսը «... գրէթէ ... զանցուցանէր զքաշութեամբ...» Արշակ Պարթեին եւ ցուցաբերելով «զհանճարեղութեանն խոհեմութիւն», արժանացավ նրանից գահի եւ պատվի: Հայոց թագավոր Վաղարշակը «խնդրէ զնա ... եւ առնու ածէ զնա ընդ իւր ի Հայս, եւ անուանէ զնա Արծրունի»: Քովման օգտագործում է, փոքր-ինչ փոխելով, Մովսես Խորենացու՝ Վաղարշակ թագավորի գործունեության մասին պատմությունը (II, 7), որպեսզի իր հնարած Աժդահակի հետնորդ Կյուրոսի միջոցով ցույց տա՝ երբ եւ ինչ հանգամանքներում Արծրունի իշխանները իրենց վայել դիրք են գրավել

⁴⁰ «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ»: Հայկական խմբագրություններ: Աշխատասիրությամբ Հասմիկ Սիմոնյանի, Եր., 1979, էջ 396-397: Ասուդի պատմությունը գրավել է Հ. Տաշյանի ուշադրությունը, որը իր Կեղծ Կալիսթենեսին նվիրված ուսումնասիրությունում (էջ 41) նշում է Քովմայի՝ Ասուդի մասին պատմածի նմանությունը Աղեքսանդրի պատմության որոշ հանգամանքներին, ընդ որում, նրան ոչ Ասուդի անձնավորության վավերականությունը, ոչ էլ Արծրունյաց տոհմին նրա պատկանելությունը չէին հետաքրքրում (տե՛ս՝ «Ուսումնասիրութիւն ստոյն Կալիսթենեսայ վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա, 1892, էջ 41): Հ. Անառյանը ներկայացնելով Քովմայի տեղեկությունները Ասուդի մասին, այնուհետեւ կտրուկ ամփոփում է «կեղծիք» (Անձն. բառարան, I, էջ 229-230):

Հայաստանի ֆեոդալական հիերարխիայում եւ որտեղից է երեւան եկել Արծրունի ազգանունը:

Երրորդ անվանացանկը մեզ փոխադրում է առասպելական Արշամ թագավորի, նույնքան առասպելական Արգար թագավորի՝ Քրիստոսի ժամանակացի հոր ժամանակը: Այդ անվանացանկը փակում է Զաչուրը, որը դառնում է Քովմայի հնարած հաշորդ պատմության հերոսը, եւ որում մեր հեղինակի նպատակն է ապացուցել Արծրունիների եւ Բագրատունիների ազգակցական կապերի վաղեմությունը: Այդ պատմվածքի հիմքում ընկած է Մով. Խոր. պատմությունը Ենանոս (Անիանոս) Բագրատունու մասին, որը շնորհազուրկ է լինում թագավորից: Զրկելով Ենանոսին բոլոր պատիվներից, թագավորը բանտ է դնում նրան, սպառնալով նրան, եթե չհրաժարվի հրեական հավատքից, կախաղան բարձրացնել, իսկ նրա ողջ տոհմը ոչնչացնել: Մինչեւ այդ տեղը Քովման կրկնում է Մով. Խոր., սակայն շարունակությունը տալիս է իր մեկնաբանությամբ: Ենանոսին բարձրացնում են կախաղան, բայց եւ այնպես Զաչուրը, խնդրելով նրան եւ ողջ նրա տոհմը թագավորից, հասցնում է հանել Ենանոսին կախաղանից դեռեւս կենդանի վիճակում եւ փոխադրելով նրան ու ողջ նրա տոհմը Հայաստան, փրկում է նրանց ոչնչացումից եւ իր Սահակ որդուն ամուսնացնում Ենանոսի դստեր՝ Սմբատուհու հետ⁴¹:

«Այս առաջին խնամանալ եղեւ ընդ միմեանց,- գրում է Քովման,- Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց»: Այսպիսով, Քովման առաջին երեք անվանացանկերի օգնությամբ ապացուցելով Արծրունիների ազնվատոհմությունը, վաղարշակ թագավորից հաստատված բարձի եւ գահի օրինականությունն ու Բագրատունիների հետ իրենց ազգակցության վաղեմությունը, հիմք է կառուցում Հայոց նախարարական տների մեջ առաջնային տեղ գրավելու եւ հայոց միապետի գահը ստանալու Արծրունյաց իշխանների հավակնությունների համար:

⁴¹ Այս պատմությունը բավականաչափ բնորոշ օրինակ է, թե ինչպես միտումնավոր նպատակներից ելնելով՝ Քովման մշակում է իր աղբյուրների տվյալները: Հայտնի է, որ դինաստիական ամուսնությունները Արծրունիների եւ Բագրատունիների միջև սկիզբ են առել 9-րդ դ., երբ Աշոտ Մսակերի դուստր Հռիփսիմեն կնության էր տված Համագասպ (Համգա) Արծրունուն: Հաշորդ ամուսնությունը կայացավ Գրիգոր-Գեորգի Արծրունու եւ ապագա թագավոր Աշոտ 1-ի դստեր՝ Սոփիի միջև: Վերջապես, Գագիկ Արծրունու առաջին ամուսնությունը եղել է Ամբատ 1-ի եղբոր՝ Շապուհի դստեր հետ: Ակնհայտ է, որ Քովման, ձեռքի տակ չունենալով Արծրունիների եւ Բագրատունիների ազգակցական կապերի վաղեմությունը հաստատող աղբյուրներ, ինքը ստեղծեց այդպիսի, հետ տանելով 9-րդ դ. առաջացած ամուսնական կապերը Արծրունիների եւ Բագրատունիների միջև Արշամ թագավորի ժամանակները, հաղորդելով այդ կապերին իր տեսակետից անհրաժեշտ վաղեմություն, միաժամանակ, ներկայացնելով նաև Արծրունիներին Բագրատունյաց տոհմը ոչնչացնելուց փրկարարների դերում:

Արշամ թագավորին հաջորդում է Աբգարը, որի մասին հորինել են բազմաթիվ առասպելներ ասորական, հայկական եւ վրացական մատենագրություններում, եւ դրանց լիակատար տարբերակներից մեկը տալիս է Մով. Խոր., Աբգարին ներկայացնելով որպես Հայոց թագավոր (I, 26-33): Առասպելը Աբգարին վերագրում է առաջնություն մյուս հեթանոսական թագավորների մեջ քրիստոնեությունը ընդունելու հարցում, ինչպես նաեւ նամակարգություն Հիսուս Քրիստոսի հետ, որն ուղարկել է Աբգարին իր անձեռագործ պատկերը եւ Քաղեոս առաքյալի միջոցով բուժել նրան ծանր հիվանդությունից: Թովման, իհարկե, չէր կարող ձեռքից բաց թողնել Արծրունիներից եւս մեկին որպես Քրիստոսի եւ Աբգարի ժամանակակից ներկայացնելու հնարավորությունը: Տվյալ դեպքում նոր անվանացանկ հնարելու անհրաժեշտությունը վերանում էր, անհրաժեշտ էր միայն գտնել Ջաջուրի հաջորդին, որին եւ գտավ Մով. Խոր. պատմությունում (II, 29), որտեղ վերջինս պատմում է, թե ինչպես Աբգարը ուղարկում է Հերովդեսի դեմ պատերազմող Պետրայի թագավոր Արետին օգնական զորք՝ ոմն Խոսրան Արծրունու գլխավորությամբ: Այս Խոսրան Արծրունուն, որը ջախջախիչ պարտության էր մատնել Հերովդեսին, Թովման վեր է ածել Խուրանի. վերջինիս նա ներկայացնում է, որպես «զայր իմաստուն եւ քաջամարտիկ, կորովի յաղեղն եւ ի զէն եւ յասպազէն...», եւ ամենակարեւորը, որը առաջինն էր հայոց նախարարներից հավատացել Քրիստոսին⁴²: Ճիշտ այնպես, ինչպես Աբգարը հեթանոս թագավորներից առաջինը հավատաց Քրիստոսին:

Թովման Խուրանին մի կողմից օժտել է քաջարի ռազմիկի հատկանիշներով, որին ռազմական սխրագործությունների համար Տիբերիոս կայսրը պարգևատրել է «ծիրանեօք եւ բրաբիոնա», մյուս կողմից՝ քրիստոնյա ճգնավորի, որն իր կյանքի վերջին տարիները անց է կացրել Երուսաղեմում Աբգար թագավորի տիկնոջ Հեղինեի միջավայրում. «... եւ առեալ ոսկի զտիկնոջն եւ զիւր՝ գնաց յԵգիպտոս գնել ցորեան յաւուրս սովոյն որ եղեւ առ Կղոզեաւ բաշխել զայն որրոց եւ այրեաց» (I, 6)⁴³:

⁴² Գ. Խալաթյանցը այդ կապակցությամբ գրում է. «Հետաքրքիր է նկատել, թե ինչպես Խոսրանի մասին (Մով. Խոր.) ի միջի այլոց արված դիտողության հիման վրա Թովման մշակել է այդ իշխանի հետագա բավականաչափ ֆանտաստիկ պատմությունը»: ("Армянские Аршакиды". Москва, 1903, с. 98): Մով. Խոր. իր հերթին այդ տեղեկությունը փաղել է կարուբնայից, ըստ որի Աբգար թագավորը օգնություն է ուղարկում մի գունդ զինվորներ «ոմն Խոսրանի գլխավորությամբ» (Լաբուրնա, Թուրք Աբգարու թագավորի Եդեսիայի փաղափ: Եդեսիա, 1868, էջ 29): Խոսրան = Xesron (Հ. Անառյան, Անձ. ան. բառ., II, էջ 528):

⁴³ Թովման Հեղինե թագուհու մասին տեղեկությունները փոխ է առնում Մով. Խոր. «Այս Հեղինե զարդարեալ հաւատով, որպէս եւ զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն, այլ շոգաւ յԵրուսաղէմ յաւուրս Կղաւթեայ, ի սովին՝ զոր

Որպես պատմական ֆոն օգտագործելով Մով. Խոր. Պատմության 2-րդ գրքի 37-47 եւ 60-րդ գլուխները, Քովման այնուհետեւ ներկայացնում է Խուրանի որդու՝ Վաչեի եւ վերջինիս որդու՝ Սահակի, ինչպես նաեւ Խուրանի եղբոր՝ Արշավիրի եւ եղբորորդու՝ Համամի պատմությունը, շնայած Խուրանի հետնորդներին Քովման չի ներկայացնում հատուկ անվանացանկով, սակայն այդպիսին հեշտությամբ կարող է կազմել ինքը՝ ընթերցողը: Խուրան, Արշավիր, Վաչե, Սահակ, Աշոտ, Համամ⁴⁴: Նրանք բոլորն էլ առասպելական Արտաշես թագավորի ժամանակակիցներն են եւ ի տարբերություն նախորդ երեք ցանկերում հիշատակվածների, նրանցից յուրաքանչյուրի մասին Քովման հնարում է շատ թե քիչ ընդարձակ պատմություն: Նրա նպատակն էր ցույց տալ նախ, որ Արծրունիները ոչ պակաս դեր են խաղացել Երվանդ թագավորի հետապնդումներից մանուկ Արտաշեսին փրկելու գործում, այնուհետեւ, որ Արտաշեսը հաստատեց Արծրունիների իշխանական իրավունքը Աղբակ գավառի նկատմամբ եւ Համամի «նախնեացն ջան եւ վաստակ ... Համամայ յառաջ մատուցեալ ի գահ եւ ի բարձ հայրենեացն ձգեալ զնա՝ ժառանգեցուցանէ զերկիրն Աղբակ...»:

Քովմայի հաջորդ՝ շորրորդ անվանացանկը, ավարտվում է Բարգեն անունով: Բարգենը՝ Տիգրան վերջինի որդու՝ Վաղարշակ թագավորի ժամանակակիցն է եւ վերջինիս «հիւսիսայինն Հազրաց» դեմ վարած պատերազմի

մարզաբեկացան Ազարու, եւ տունալ զամենայն զանձս իւր յեզիպտոս՝ զնեաց ցորեան բազում յոյժ եւ բաշխեաց ամենայն կարօտելոց. որում եւ վկայէ Յովսէպոս» (II, 35):

«Ջայսու ժամանակաւ,- գրում է Եվս. Կես. - եւ սով մեծ լինել ի Հրէաստանի, ասէ, յորոս եւ դշխոյն Հեղինէ զնեաց ցորեան յեզիպտոսէ բազում ոսկոյ եւ բաշխեաց կարօտելոց: Եւ միաբան գտանես զբանս ընդ Գործոց Առաքելոցն, յորում գրեալ է այսպես. Բայց յաշակերտաց անտի՝ որ էին յԱնտիոք քաղաքի, որպէս զիարդ կարող էր, մի մի ի նոցանէն ընտրեցին տալ տանել սպաս պաշտաման աղբատացն որ էին յԵրուսաղէմ եւ արարին այնպէս, եւ ետուն տանել առ երիցունսն ի ձեռն Պօղոսի եւ Բառնաբայ» (Եկեղեցական պատմութիւն, Ա, 12): Իսկ «Գործ Առաքելոց» -ում (11: 28-30) գրված է. «Յարուցեալ մի ոմն ի նոցանէ՝ անուն Ազարու, նշանակեաց հոգւովն՝ սով մեծ լինել ընդ ամենայն աշխարհ, որ եղև առ Կղաւղեաւ: Բայց աշակերտաց անտի՝ որպէս զիարդ կարող ոք էր, իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ՝ որոշեցին առաքել ի պէտս եղբարացն՝ որ բնակեալ էին ի Հրէաստանի գոր եւ արարին իսկ՝ առաքեալ առ երիցունսն ի ձեռն Բառնաբայ եւ Սաղոսի»: Ինչպէս Մով. Խոր., այնպէս էլ Եվս. Կես. որպէս աղբյուր օգտագործել են կարուբնայի «Քուղթ Աբգարու բագաւորի» (Տե՛ս՝ Մատենագիտություն, I, էջ 3):

⁴⁴ Ինչպէս նշում է Հր. Անառյանը (Անձնան. բառ., III, էջ 23), հնարավոր չէ, որ 2-րդ դարում հայերը օգտագործած լինեին արաբական Hamam անունը: Ի դեպ, ըստ իր սովորության, Քովման փոխարինել նրանով Մով. Խորենացու Արեղյանների տոհմի նահապետ ոմն Արեղոյին, մի նարպիկ շողոփորք եւ հանոյախոս մարդու. բնավորության նման գծերով Քովման օժտել է նաև Համամին՝ «սէգ եւ ամբարտաւան, յոյլ եւ քոյլ առ պատերազմի գործ...», (I, 8):

մասնակիցը⁴⁵: Բարգենը Աշոտ Բագրատունու հետ միասին (երկուսի մասին էլ եւս վկայում է միայն Քովման), փրկվելով, թագավորի մահվան գույժը բերել, հասցրել են Հայաստան: Եվ քանի որ այն, ինչ կատարվել է Արծրունյաց տոհմի հետ հետադայում, Քովմային մնացել է անհայտ, ապա «... զազգին շարս ըստ գիւտի աշխատութեանն բաւական համարեցաք յառաջ վարել մինչ ի թագաւորել Տրդատայ եւ սկիզբն լինել լուսաւորութեանն Հայոց աշխարհիս ի ձեռն մեծի Գրիգորի Լուսաւորչին» (Ա, 9): Նրա քննական աշխատանքի արդյունքն էր հինգերորդ եւ վերջին անվանացանկը, որի օգնությամբ նա անցնում է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման եւ պետական կրօնի վերածման կարեւորագույն շրջանը: Նախորդ ցուցակների նման, այստեղ էլ հերոսի դերում հանդես է գալիս ցուցակի վերջում հիշատակված Տիրոցը, որը իր բնավորության հատկանիշներով լիովին համապատասխանում է քրիստոնեության ընդունման եւ սուրբ Գրիգորի լուսավորչական գործունեության ժամանակին՝ «...այր հեզ, խոհական, խորհրդական, համեստ ի բանս, համեստ ի նայեցուածս, որ ոչ բազմաց քան եթէ միոյն, այսինքն Քրիստոսի՝ զինքն ծանօթ ջանայր կացուցանել: Քանզի եւ ի ժամու անդ, յորում զմեծն Գրիգոր առեալ տանէին ի քաղաքն Կեսարացոց ձեռնադրել զնա ի քահանայութիւն, ի լուսարար վարդապետութիւն աշխարհիս Հայոց՝ էր ընդ մեծ նախարարսն երթեալ եւ Տիրոց»։ Թվարկելով իր Պատմությունում սբ. Գրիգորին ուղեկցող նախարարական տոհմերի ներկայացուցիչներին, Ագաթանգեղոսը 16-րդ տեղում հիշատակում է Արծրունի իշխանին⁴⁶, ինչի հիման վրա էլ, ըստ երեւույթին, Քովման ստեղծել է հանգամանքներին համապատասխանող Տիրոցի վարքագրական կերպարը. նա «... ոչ յառաջանայր ի բարձր նախագահ ճոխանալ երեւելեօքս եւ լքանելեօքս, սրբոյ Աւետարանին հետազօտեալ կրթականին՝ մի բազմել յառաջին բարձին, ոչ եթէ ոչ ունէր նազելի եւ բարձրագահ պատիւս ի մէջ մեծ նախարարութեանց Հայոց, զի ո՛վ ոք այլ ճոխ քան զՍենեքերիմայսն, զոր համարձակախօսն Նսայիաս հրապարակէ առ Իսրայէլեան զարմն զսորայս մեծափառութիւն. այլ եւ Մակեդոնացին Աղեքսանդրոս ոչ սակաւ դրուաթեօք արձանս գրէ ի մատեանս դիւանապահ աւանդութիւնս զսորայս մեծափառ գլխաւորութիւն» (I, 10):

Քովմայի Պատմության առաջին գրքում Տիրոցը վերջինն է իր ստեղծած կերպարներից, առաջին գրքի 10-րդ գլխի շարունակությունում եւ վերջին՝ 11-րդ գլխում, ընդհուպ մինչեւ սբ. Սահակի եւ սբ. Մեսրոպի մահը, Քովման բավարարվում է, աննշան բացառությամբ, Արծրունիներին վերաբերվող այն տեղե-

⁴⁵ Տե՛ս՝ Մով. Խոր., II, 65:

⁴⁶ Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս, 1909, # 795, 796, էջ 414-415:

կություններով, որոնք պարունակվում են Փափստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու գործերում (Շավասպ Արծրունի, Մեհրուժան Արծրունի, Աղան եւ այլն):

Պատմության վերջին՝ 11-րդ գլուխը ավարտվում է հետեւյալ նախադասութեամբ. «Կատարեցաւ Դպրութիւն առաջին Պատմութեան Հայոց ըստ ազգաբանութեան Արծրունեաց սեռի», սակայն բովանդակության եւ աղբյուրների մշակման ու ներկայացման տեսակետից Արծրունիների ծագումնաբանության գրքի մեջ պետք է մտնեին նաեւ երկրորդ գրքի առաջին երկու գլուխները: Առաջին գլխում, ուր խոսքը վերաբերում է 451 թ. Վարդանանց պատերազմի իրադարձություններին, սպասելի էր որպէս աղբյուր⁴⁷ եղիշեի գործը, սակայն Քովման, ինչպէս նաեւ Հովհ. Դրասխ., նախընտրել է օգտվել մի ժողովրդական ավանդույթի անվավեր տվյալներից: Սույն ավանդույթից օգտվել են նաեւ Վարդանը եւ Ստեփանոս Օրբելյանը: Հովհ. Դրասխ. լինելով Մամիկոնյան իշխանների բազմադարյան ախոյանների՝ Բագրատունյաց տոհմի ջերմեռանդ շատագույր, չի հիշատակում եղիշեին, որի աշխատութեանից այսուհանդերձ քաղել է բազմաթիվ գեղեցիկ արտահայտութեաններ, որովհետեւ նա Մամիկոնյանների պատմիչ էր⁴⁸: Քովմայի գեպքում նման պատճառաբանութեանը բացակայում է, քանի որ Մամիկոնյանները 9-րդ դարում քաղաքական ասպարեզում այլեւս գոյութեւն չունեին եւ հետեւաբար շեն եղել Արծրունիների ախոյաններ: Սակայն մնում է մեկ այլ կարեւոր հանգամանք. Քեպետ եղիշեի գործում Արծրունյաց տոհմի ներկայացուցիչները բազմիցս են հիշատակվում, սակայն նրանք բոլորովին կորչում են այն փառքի լուսապսակի ճաճանչներում, որով եղիշեն օժտել է սբ. Վարդան Մամիկոնյանին: Մինչդեռ Քովմային ցանկալի էր, որ վերջինիս կողքին կանգնած լինի նրան ոչնչով չզիջող Արծրունյաց տոհմի ներկայացուցիչ: Այդպիսի դրական հերոսի նա պատկերում է ի դեմս իր իսկ հնարած Վահան Արծրունուն⁴⁹, որին 451 թ.

⁴⁷ Այդ գլխի աղբյուրագիտական մանրամասն վերլուծումը տե՛ս՝ Գր. Տեր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ եղիշեի պատմութեան վերաբերեալ, «Հանդէս ամսօրեայ», (Վիեննա, 1896, 5):

⁴⁸ Ճիշտ նույն ձևով Հովհ. Դրասխ. իր Պատմության 12-րդ գլխում համարյա բառացի մեջ բերելով սբ. Ներսէս Պարթևի համառոտ տարբերակը, բաց է թողնում Մամիկոնյաններին վերաբերող բոլոր հատվածները: (Տե՛ս՝ Иованнес Драсханакертци. История Армении. Перевод с древнеармского, вступительная статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян, Ер., 1986, с. 266, прим. 3 к гл. XII).

⁴⁹ Քովմայի հնարած Վահան Արծրունուն առաջին անգամ հանդիպում ենք 1-ին գրքի 6-րդ գլխում, որտեղ նա հանդես է գալիս որպէս Մամբեի անվավեր գործի նույնքան անվավեր պատվիրատուն. «Այս Վահանս, զոր յիշեցաք, - գրում է Քովման, - այն Վահան է, զոր քագատրեցուցին նախարար Հայոց յաւուրս սրբոյ Վարդանայ...»:

պատերազմի նախօրեին հայոց նախարարները միտք հղացան թագավոր կարգելու, սակայն հետո, ինչ-ինչ պատճառներով փոխելով մտադրությունը, որոշեցին ընտրել Վարդան Մամիկոնյանին: Վահանը ազնվորեն միացավ նախարարների այդ որոշմանը եւ, երբ սկսվեց պատերազմը պարսիկների դեմ, նա որպէս Վարդանի մտերիմ զինակիցը «խոյակապ եւ յականաւոր քաջամարտութեամբ ընդ սրբոյն Վարդանայ ճակատ առ ճակատ վարեալ զպատերազմն...»: Իսկ երբ պարսիկների զինված շոկատը շրջապատում է սր. Վարդանին, «... քաջն Վահան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ՝ մեռանին ի միասին քաջքն եւ ընտիրքն, մեծ նահատակք Վարդան եւ Վահան...» (I, 6):

Թե ինչու այդ մասին ոչինչ չի ասվում Եղիշեի գրքում հարցը կանխելու համար Քովման 2-րդ գլխում հնարում է պատմություն, իբր նեստորական Բարձունման, որը այդ նույն ժամանակ փորձել էր գործունեություն ծավալել Վասպուրականի հարավային շրջաններում, սակայն վտարվել է այնտեղից Տմորիք բերդի տիրոջ՝ Ներշապուհ Արծրունու կողմից, խնդրել էր Եղիշեից իր երկի ձեռագիրը եւ այնտեղից դեն նետել Արծրունիներին եւ, հատկապէս, Վահանին վերաբերող բոլոր տեղեկությունները⁵⁰: Նման միջադեպի հանդիպում ենք նաեւ Մով. Խոր. մոտ, որը Հայկի ծագումնաբանության կապակցութեամբ գրում է. «Եւ զայս մեզ Արիւղենոս յիւրում առաջնում առանձնականի իմն մանր ազգաբանութեան ասէ. զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին» (Ա, 21): Ըստ երեւույթին հենց սույն հատվածն է հուշել Քովմային վարվել նոյն ձեւով եւ այս դեպքում:

Այսպիսով, 2-րդ գրքի առաջին երկու գլուխներում մենք տեսնում ենք նույն այն միտումներն ու ձեւերը, որ բնորոշ են առաջին գրքին: Իսկապէս ասած, հենց այս երկու գլուխներով է ավարտվում Քովմայի աշխատության այն մասը, որը պետք է անվանել «Դպրութիւն առաջին Պատմութեան Հայոց ըստ ազգաբանութեան Արծրունեաց սեռի»: Դա ճիշտ կլինի ինչպէս բովանդակության, այնպէս էլ նյութերի մշակման տեսակետից: Սակայն իր գրքի ավարտը Քովման հարմարեցնում է Մով. Խոր. Պատմության երրորդ գրքի ավարտին, ինչը կրկին ապացուցում է, որ Մով. Խոր. 4-րդ գիրքը գոյություն չի ունեցել, քանի որ վերջինիս գործն է, որ Քովմային ծառայել է որպէս իր առաջին գրքի հիմնական աղբյուրը:

Առաջին գրքում օգտագործված աղբյուրների ընդգրկումը ցույց է տալիս Քովմայի խորագիտակությունը, նրանցում պարունակված հսկայական նյութի

⁵⁰ Հերժումը տե՛ս Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին. քարգմ., ներածական հոդվածը, ծանոթագր. Ե. Տեր-Մինասյանի., Եր., 1946, էջ 11-13: Եղիշէ աբեւպ. Դուրեան, Ոստումնասիրութիւնք եւ Բնադատութիւնք, 4. Եղիշէ եւ Բարձունմայ: Երուսաղէմ, 1934, էջ 37-49:

օգտագործման հմտությունը, նա մեծ խնամքով աղբյուրներից, հատկապես Մով. Խոր., քաղում է ամեն մի ակնարկ, ամեն մի նախադասություն, որը կարող է օգտակար լինել, եւ վերափոխում այն իրեն անհրաժեշտ ձևով, համապատասխանեցնելով սեփական պատկերացումներին, թե ինչպիսին պետք է լինի իր հովանավորներ եւ, թերեւս, ազգակիցներ՝ Արծրունյաց իշխանների ծագումնաբանությունը:

Սակայն Քովման օգտվել է ոչ միայն գրավոր աղբյուրներից, այլ նաեւ մեզ չհասած Արծրունիների տոհմական ավանդույթներից: Դա մի տեսակ վերապրումներ եւ հիշողություններ են Արծրունյաց տոհմի իշխանների հեռավոր անցյալի, երբեմնի իրենց պատկանող տիրույթների, արմատների մասին, թե ինչ հանգամանքներում նրանք հայտնվել են Վասպուրականում, որոնք Քովման քաղել է կիսաառասպելական-կիսապատմական ավանդույթներից եւ զգալիորեն վերամշակել իր ստեղծագործական ձեւերին հատուկ եղանակով:

Հայկական պատմագրությունում մինչեւ 20-րդ դարը իշխում էր Մով. Խոր. տեսակետը Արծրունյաց տոհմի ասորեստանյան ծագման մասին⁵¹: Առաջինը այդ վարկածի ճշմարտությանը կասկածել են Հ. Մարկվարտը եւ Ն. Ադոնցը, որոնք ենթադրել են, թե Արծրունիները ծագում են Մոփքի թագավորական հարստությունից⁵²: Այդ տեսակետը ընդունել է նաեւ Գր. Ղափանցյանը, որ համարում է նրանց Մոփքի Շահիդյան հարստության շառավիղներ: Միեւնույն ժամանակ նա չի բացառում նրանց տեղական ծագումը. «...ուրարտական Artsuniuni (կամ Artsuini) քաղաքի անունից⁵³: Գր. Ղափանցյանի ենթադրությունը Արծրունյաց տոհմի ուրարտական ծագման մասին շատ համոզիչ ապացուցում է Ս. Բարխուդարյանը⁵⁴: Վերլուծության ենթարկելով ուրարտական թագավորներից մեկի՝ Մենուայի սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Artsuniuni ցեղի, տեղանքի ու քաղաքի անվանումը, որ վերաբերում է մ. թ. առաջ 9-րդ դ. վերջին, այսինքն՝ Սենեքերիմ թագավորի սպանությունից 120 տարի ավելի վաղ, նա հերքում է «ամեն մի հնարավորություն կապելու Արծրունիներին Սենեքերիմ թագավորի

⁵¹ «Յորոց զմինն յարեւտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն է զՍանասարն ... Իսկ Արդամնոզանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ, ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս եւ զԳնունիս» (Ա., 23):

⁵² Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուսիսիսիանոսի դարաշրջանում: Եր., 1987, էջ 461:

⁵³ Гр. Капанцян. Историко-лингвистические работы, т. II, Ер., 1975, с. 99-113.

⁵⁴ С. Бархударян. Урартское происхождение нахарарского рода Арцируни "Исследования по истории народов Востока". Сборник в честь академика И. А. Орбели. М.-Л., 1960, с. 29-37.

որդիների հետ»⁵⁵: Ս. Բարխուդարյանի ենթադրությամբ, Artsuniuini քաղաքը պետք է գտնվեր Վանա լճի հարավային ծայրի մոտ, Սղգա գյուղից ոչ հեռու, որտեղ եւ հայտնաբերված են եղել այդ քաղաքը հիշատակող արձանագրերից մեկի բեկորները: Artsuniuini քաղաքի հետ Ս. Բարխուդարյանը նույնացնում է Սղգա գյուղի մոտ գտնվող լեռան գագաթին պահպանված երբեմնի հզոր բերդի մնացորդները, որտեղից, ինչպես նա ենթադրում է, եւ տեղափոխված են եղել արձանագրությունները պարունակող բեկորները: «Բացի վերոհիշյալ արձանագրություններից, - շարունակում է նա, - հայտնաբերված է եղել նաեւ մեկ այլ ստելայի մաս, որի արձանագրությունում հիշատակվում է ձիարշավ «Մենուան իր Արցիբինի ձիով ուսույուն է կատարել 22 կանգուն հեռավորությամբ»: Քովմա Արծրունին ունի այդ ձիարշավարանի հետեւյալ հետաքրքիր նկարագրությունը՝ նա «... դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանտոսպ, ի տեղւոջն արձանաշար քարակարկառ գոգաձեւ միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ լեզուոյ գեաւղջն» (III, 18): Նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը այնտեղ դեռեւս տեղի էին ունենում մրցումներ եւ ձիարշավներ, իսկ ձիարշավարանի տեղը կոչվում էր «Ավագաքար»⁵⁶: Հողվածագրի միակ պնդումը, որի հետ դժվար է համաձայնել, վերջինիս կշտամբանքն է Քովմայի հասցեին, որն իբր «...ոչինչ չի ավելացնում տոհմի ծագման վերաբերյալ Մով. Խոր. հաղորդած տեղեկությունների վրա եւ միայն երկու անգամ կրկնում է Խորենացու պատմածը Սենեքերիմի եւ նրա որդիների մասին»⁵⁷: Իրականում Քովման օգտվել է մեզ չհասած տոհմական ավանդույթներից, ընդ որում, նրա պատմությունում նշմարվում են ավանդույթների երկու ցիկլ՝ ուրարտա-մեդական եւ ասորեստանյան: Առաջին ցիկլը Արծրունիներին կապում է մեդական թագավոր Աժդահակի, իսկ երկրորդը՝ Ադրամելիքի եւ Սանասարի միջոցով ասորեստանյան թագավոր Սենեքերիմի հետ: Այդ երկու ցիկլերը սեղմ ձեւով ներկայացված են Քովմայի պատմվածքում. թե ինչպես Արծրունիների երկրորդ անվանացանկը փակող Կյուրոս Արծրունին Արշակ Պարթևի օրոք աչքի է ընկել իր քաղաքործություններով եւ խոհեմությամբ եւ «խնդրէ զնա Վաղարշակ յԱրշակայ եւ առնու ածէ զնա ընդ իւր ի Հայս, եւ անուանէ զնա Արծրունի, առաջին լինելով նորա ի դաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ, դարձեալ ըստ պատահման եւ տարբերութեան արձուունզն կերպարանօք...», «Երկրորդ վասն բնակութեան նախնեաց նորա Ադրամելեայ եւ Սանասարայ Արզն՝ կոչեցին Արզրունիք»: (Ա, 6): Այդ բացատրության կապակցությամբ Քովման նկատում

⁵⁵ Անդ, էջ 37:

⁵⁶ Անդ, էջ 37:

⁵⁷ Անդ, էջ 30:

է «այլ ինձ զառաջինն ախորժելի զհաւատարմութիւնն ի մէջ առնուլ»: Այսպիսով, Քովման համոզված է, որ ավելի ստույգ է այն առասպելը, որը կապում է Արծրունի անունը Արծուիկ դաշտավայրի անվան հետ: Ինչպես գրում է Գր. Ղափանցյանը, «Ուրարտական Artsuniuini - ից կամ Artsuini - ից անցումը հայկական Artsuni-ի լիովին հնարավոր է երկու «ո» -ի դիսիմիլյացիայի դեպքում»⁵⁸:

Քննության առարկա առասպելի Արծուիկ դաշտավայրը թվում է, հնարավոր է նույնացնել վերոհիշյալ այն դաշտավայրի հետ, որտեղ անց էին կացվում ձիարշավները եւ որը, Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով, տեղայնացվում է Artsuniuini քաղաքի մոտ: Եթե Արծրունի անունը ըստ առաջին բացատրության ծագում է ուրարտական Artsuini ցեղի, տեղանքի, վայրի անունից, ապա առասպելի երկրորդ մասը հետաքրքիր է նրանով, որ մատնանշում է Արծրունի տոհմական անվան սերումը «Արզն» անվանումից, ինչը տանում է դեպի Արծրունիների ծովենական (ըստ էության՝ ասորեստանյան) արմատները: Քովմայի պատմվածքները Քսերքսեսի եւ Արշեզի, երկու մեղական արքայազների, Քսերգսեսի հետնորդ Կյուրոս Արծրունու, Աժդահակ մեղական թագավորից սերող Ջլմար ամրոցի տիրուհի Ջայլամայրի մասին կարելի է վերագրել տոհմական ավանդույթների ուրարտա-մեղական ցիկլին: Ծովենական ցիկլին, որը, ըստ էության, կապում է Արծրունիների ծագումը Սենեքերիմ թագավորի հետ, վերաբերում են պատմվածքներ Ասուդի, Ջաշուրի, Խուրանի եւ վերջինիս որդու, թոռան, եղբոր, եղբորորդու մասին:

Սկսելով Արծրունյաց տոհմի բուն ծագումնաբանական պատմությունը Տիգրան թագավորի ժամանակներից, Քովման ներկայացնում է այդ գլխում պերսոնաժների զուգահեռ երկու զույգ՝ մեղականը՝ հանձինս Քսերքսեսի եւ Արշեզի եւ ասորեստանյանը՝ հանձինս Ադրամելիքի եւ Սանասարի, որոնք կարծես խորհրդանշում են Արծրունյաց տոհմի երկու ճյուղերը՝ իզականը եւ արականը: Արդ երկու ճյուղերը միանում են այն ավանդույթում, որը Քովման պատմում է Տ-րդ «Թագաւորելն Արտաշէսի ի վերայ Հայոց» գլխում: Խուրանի թոռ Սահակի «... ձեռն հաւատաց Արտաշէս զգաւառն Ադրակ»⁵⁹, զի յայն վայր ոմանք ի զարմիցն Աշդահակայ Մարի բնակէին անդ⁶⁰, արք քաշք, կորովագէնք

⁵⁸ Гр. Капанцян. Историко-лингвистические работы, т. II, с. 100.

⁵⁹ Ս. Բարխուդարյանը Ադրակ անվանումը կապում է ասորեստանյան սեպագրերում հիշատակվող Arbaku տեղանքի եւ Arbak`ku երկրի անունների հետ, որոնք տեղայնացվում են Մ. Ջաբ գետի վերին հոսանքում, որտեղ եւ գտնվում էին Մ եւ Փ Ադրակ գաւառներն (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 37):

⁶⁰ Ուրարտական սեպագրերի ժամանակաշրջանում եւ ավելի ուշ՝ Արարատից դեպի հարավ մինչեւ Նախնավան, Ուրմիա լճի առափնյա շրջաններում եւ հետագա Մոկփի եւ

և գիպաղեղունք, բայց նուազեալ ազգին՝ ոչ ոք ունէին, որ կարող լինէին զգործ պատերազմին վճարել և զպաշտօն թագաւորին... Բայց կին ոմն յազգէն Աշդահակայ բնակէ յամուրսն Զլմար և ի Սրինգ, ի գաւարին ի Փոքր Աղբակ, և յանուն կնոջն Զայլմար ... նորա դուստր մի Անուշ անուն, առնու զնա Սահակ կնութեան հրամանաւ Արտաշէսի, և կնքեալ աշխարհն հաստատէ Սահակայ ի սեպհական ժառանգութիւն...»⁶¹:

Հետեւապես, ըստ տոհմական ավանդույթների, Արծրունիները արական գծով սերում են ասորեստանյան թագավոր Սենեքերիմից, իսկ իգականով՝ մեղական թագավոր Աժդահակից: Իրականում կատարվել է տեղային իշխանական տոհմի, որի ակունքները սկիզբ են առնում ուրարտական ժամանակաշրջանից և Մոփքի Շահիդյան հարստությունից ծագող իշխանական տոհմի միաձուլումը⁶²:

Մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ Արծրունի իշխանների տոհմական ավանդույթների ողջ հարստությունից Քովմայի երկում իր արտացոլումն է գտել միայն փոքր մասը, որն ինքը այնպես է վերամշակել, որպեսզի այն համապատասխանի Արծրունի իշխանների՝ Սենեքերիմ թագավորից ծագելու Մովսես Խորենացու վերսիային:

Յուրովի օգտագործելով բազմաթիվ պատմական, ապոկրիֆիկ և առասպելական աղբյուրների տվյալները՝ Քովման գրում է Արծրունի իշխանների ծագումնաբանության գիրքը, որտեղ ապացուցում է, որ Արծրունյաց տոհմը ունի երկու կարեւորագույն հատկանիշներ՝ ազնվատոհմություն՝ շնորհիվ ասորեստանյան թագավոր Սենեքերիմից և մեղական թագավոր Աժդահակից ծագելուն և վաստակ՝ զինվորական ու պալատական (արծվակիրներ) ծառայությունում: Այսպիսով, նա հաղորդել է Արծրունյաց տոհմին շուք,

Կորնայի տարածմեռում, բնակվում էին մարերի (մեղացիների) ցեղերը (տե՛ս՝ Դք. Капанцян, նշվ. աշխ., էջ 78, Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 463-466):

⁶¹ Ուշագրավ է, որ մանրամասն խոսելով մեղական արեայազներ Քսերեսեսի ու Արշեզի մասին, Քովման ոչ մի անգամ ուղղակի չի ասում, որ նրանք Արծրունիների նախնիներն են, բողնելով ընթերցողին ինֆուորույն կռահել այն: Բացատրությունը, թերևս, պետք է տեսնել Քովմայի ասածում. «... ոչ էր օրէն թագատրացն և օրինադրացն զկանանց ազգի թիւ ազգաբանութեան շարել, բայց միայն ըստ ժամանակագրության կանոնի, որպէս ... զՓրկիչն մեր Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի զըստ մարմնոյ ազգաբանութիւնն գրելով աւետարանիչն Մատթէոս՝ և թուէ մի ըստ միոջէ, սկսեալ Աբրահամէ և գայ անցանէ մինչ ի Յովսէփ և լո՛ւ վասն Մարիամայ զազգաբանելն ... Նոյն զունակ և զՂուկա...» (Ա, 1):

⁶² Ն. Ադոնցը խոսելով նախարարությունների տոհմական հիմքերի մասին, անդրադառնալով Արծրունի իշխանների հարցին, նշում է, որ «Մոփաց իշխանական տան մի նյութի տեղափոխությունը Աղբակ, տեղի է ունեցել ոչ թե Տիգրանի ժամանակ, ինչպես կարծում է գիտնականը (Հ. Մարկվարտը), այլ ավելի երիտ Արշակունիների օրոք: Արծրունի բառի ստուգաբանությունը դեռ նշտված չէ»: (Նշվ. աշխ., էջ 461, ծն. 1):

նշանակայնություն, ազնվագարմություն եւ դրա հետ կապված գերադասություն՝ Հայաստանի քաղաքական, սոցիալական եւ տնտեսական կյանքում առաջատար դերը խաղալու հավակնությունում: Հենց այդպիսի ծագումնաբանություն էր անհրաժեշտ Արծրունի իշխաններին, որոնք 9-րդ դարի վերջին քառորդում պատմական ասպարեզում հանդես գալով որպես Բագրատունյաց տոհմի ախոյաններ, կարիք ունեին ապացուցելու իրենց իրավունքները տոհմի հնությունում եւ ազնվագարմությանում: Քովման պատվով է կատարել իր առջեւ դրված խնդիրներից առաջինը՝ ստեղծել Արծրունյաց նախարարական տոհմի ծագման առասպելա-քաղաքական կոնցեպցիան, ընդ որում, եթե նա երբեմն դիմում էր «սեփական ֆանտաստիկ հավելումներին»⁶³, ապա դրանում նա միայնակ չէր. «նման հնարանքները խորթ չէին նաեւ հեռավոր անցյալի պատմիչներին, իսկ հին քրիստոնյա գրողների միջավայրում հանդիսանում էին համընդհանուր երեւույթ»⁶⁴: Ուսումնասիրողի խնդիրն է նման պարագայում հետազոտել, թե ինչպես, տվյալ դեպքում Քովմայի մոտ, «...միահյուսվում են տարատեսակ տարրերը, ինչ շափով են ներկայացված ... նրա երեք հիմնական աղբյուրները, այսինքն՝ ժողովրդական ավանդույթները, գրավոր աղբյուրները եւ նրա սեփական ստեղծագործությունը, որպես իրեն ժամանակակից ձեւ»⁶⁵: Քննելով Քովմայի երկի առաջին գիրքը, պետք հիշել, որ իր առաջին գիրքը ոչ թե հայոց հնագույն շրջանի պատմությունն է, այլ պատմվածք Արծրունիների ծագումնաբանության մասին: Այստեղից բխում է նրա ազատ վարվելակերպը փաստերի նկատմամբ, եւ երբ նա հիշատակում է որեւէ աղբյուր, ապա ամենեւին էլ չի հետապնդում ինչ-որ բիրտորակ նպատակներ: Աղբյուրների վկայակոչումները լոկ պատմվածքի գրական

⁶³ Гр. Халатянц. Армянский эпос в "Истории Армении Моисея Хоренского", Москва, 1896, с. 151.

⁶⁴ Н. Марр. Арабское извлечение из сирийской хроники Марибаса. СПб., 1902, с. 87-87. Նույն երեսույրը նկատում է նաեւ Հ. Տաշյանը, որը անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչ մեծ ազդեցություն է ունեցել ասորական, հատկապես, ապոկրիֆիկ գրականությունը հայկական միջնադարյան մատենագրության եւ ընդհանրապես երեսուտնետական գրականության վրա, նշում է, որ հենց այդ պատճառով ինչպես ասորական, այնպես էլ հայկական պատմություններում զգալի շափով տեղ են գտել շատ թե՛ բիշ հնարված պատմվածքներ (տե՛ս՝ «Վարդապետութիւն առաւելոց անվավերական կանոնաց մատեան»-ը Վիեննա, 1896, էջ 2-3): Նման կեղծիքների օրինակ է բերում նաեւ Դ. Լիխաչովը. «Ահա, օրինակ, սիրիյան տարեգրություններից մեկում գերազնահատվում է առեւտրականներ Ստրոգանովների դերը 16-րդ դ. Սիրիի յուրացման գործում: Կեղծի՛ք: Եթե ուզում եմ կեղծիք է, սակայն մի կեղծիք, որը բնորոշ էր այն ժամանակի համար, երբ Ստրոգանովները 17-րդ դ. երմակի արշավանում հատուկ դեր խաղալու հավակնություն ունեին» («Поэтика древнерусской литературы» Л. 1979):

⁶⁵ Н. Марр, նույն տեղում:

տարրերն են, որոնք կոչված են փոխարինելու հեղինակին պատմողի դերում. նա հիշատակում է այս կամ այն հեղինակի անունը պատմածը գեղարվեստորեն ձեւավորելու, աշխուժացնելու եւ նրան ճշմարտացիութեան պատրանք հաղորդելու նպատակով:

Քովմայի օգտագործած պատմական նյութը, լինի դա գրավոր աղբյուր կամ էլ առասպելներ ու ավանդույթներ, իրականում շատ ավելի բազմազան ու լայնածավալ է, քան այն, ինչ երեւում է մակերեսում: Քովման առատորեն օգտվում է ձեռքի տակ եղած փաստերից, սակայն, երբ փաստերը չեն համապատասխանում իր նպատակներին, նա հղումների եւ հիշատակումների անորոշութեան շնորհիվ ազատորեն փոփոխում է դրանք կամ էլ հնարում նորերը: Այդպիսին է Քովմայի պատմողական ձեւը իր Պատմութեան առաջին գրքում: Ժամանակակիցների համար նրա հնարանքները եւ փոխառութիւնները նույնքան ակնհայտ էին, որքան էլ ինքնըստինքյան հասկանալի: Թվում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին խոսելով հետտորական ոճի մասին, նկատի ուներ շարադրելու հենց նման ձեւը:

Ստ. Մալխասյանցը Քովմայի հիշատակած 4-րդ գրքի կապակցութեամբ, նշում է, որ «...Արժրունին հայտնի է իբրեւ անհավաստի տեղեկութիւններ հաղորդող հեղինակ»⁶⁶: Ի պաշտպանութիւն Քովմայի՝ կարելի է ասել, որ ոչ ոք չի պահանջի պատմական վեպեր գրող ժամանակակից հեղինակից պատմական փաստացի ճշգրտութիւն կամ էլ մատենագրական տվյալներ: Քովման իր առաջաբանում պարզ գրում է, որ իր առաջին գիրքը Արժրունիների ծագումնաբանութիւնն է: Գոյութիւն ունեցող ծագումնաբանութիւններից ո՞ր մեկն է ճշմարտացի:

Եթե Քովմա Արժրունու Պատմութեան առաջին գիրքը չի ծառայում որպէս ստույգ պատմական փաստերի աղբյուր, ապա պատմա-մշակութային եւ քաղաքական զարգացումների տեսանկյունից այն բացառիկ երեւույթ է միջնադարյան հայկական մատենագրութիւնում:

Ի տարբերութիւն առաջին գրքի, երկրորդ (բացառութեամբ առաջին երկու գլուխների) եւ երրորդ գրքերում աղբյուրների ուղղակի վկայակոչումները բացակայում են: Քովման բավարարվում է անորոշ հիշատակումներով, ինչպէս, օրինակ՝ «Եւ զրոյցք ժամանակաց սոցա յայլոց գրեալ յառաջագոյն, աւելորդ համարեցաք երկրորդել» (Բ, 4): Բարեբախտաբար, պահպանվել են երկրորդ գրքի աղբյուրները:

Վերը արդեն նշվել է, որ 2-րդ գրքի սկզբնական երկու գլուխներն իրենց բովանդակութեան եւ աղբյուրների մշակման տեսակետից հանդիսանում են

⁶⁶ Տե՛ս՝ Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Եր., 1940, էջ 18:

առաջին գրքի օրինաչափ շարունակությունը: Հետեւաբար, բուն երկրորդ գիրքը կազմում են հաջորդ հինգ գլուխները: Երրորդ գլուխը ամբողջությամբ գրված է ըստ Սերեոսի, որի ստեղծագործությունից Քովման քաղում է ոչ միայն առանձին արտահայտություններ եւ հատվածներ, այլ արտագրում է ամբողջ էջեր: Երբեմն նա ավելացնում է այնպիսի մանրամասներ, որոնք մեզ հասած Սերեոսի բնագրում բացակայում են⁶⁷:

Հաջորդ՝ 4-րդ գլխում, Քովման հենվում է ինչպես Սերեոսի, այնպես էլ Ղեւոնդի ստեղծագործությունների վրա: Գլխի սկզբնական մասում, մինչեւ Մոհամմադի երեւան գալը, Քովմայի հիմնական աղբյուրն է մնում Սերեոսը: Մոհամմադի կենսագրությունը, որը բացակայում է ինչպես Սերեոսի, այնպես էլ Ղեւոնդի մոտ⁶⁸, Քովման շարադրում է բավականաչափ ընդարձակ, հենվելով ըստ երեւույթին բազմաթիվ ձեռագրերում պահպանված Մոհամմադի մասին ավանդույթի տարատեսակներից մեկի վրա⁶⁹: Դրան հաջորդող մասի տեղեկությունները քաղված են Ղեւոնդից եւ Սերեոսից. վերջինս դադարում է Քովմայի աղբյուր լինելուց, հետեւյալ հատվածից հետո. «... զՅազկերտ սպանին, որ կալաւ զթագաւորութիւնն ամս. Ի, եւ բարձաւ տէրութիւնն Պարսից եւ ազգին Սասանաց, որ կալան զթագաւորութիւնն ամս Շեխ»⁷⁰: Սույն գլխի վերջին հատվածում Քովման ներկայացնում է Ղեւոնդի Պատմության հիման վրա կազմված արարական խալիֆների ցանկը, սկսած Մուավիայից եւ վերջացած Ահարոնով (Հարուն ալ-Ռաշիդ): Յանկը իրենից ներկայացնում է խալիֆների անունների հասարակ թվարկումը, որը երբեմն ընդհատվում է շատ թե քիչ ընդարձակ, ծանոթագրությունների բնույթ կրող այս կամ այն խալիֆի անձը եւ գործունեությունը բնութագրող տեղեկություններով, ամբողջությամբ քաղած Ղեւոնդի երկից: Ղեւոնդի Պատմությունը վերջանում է կաթողիկոս Ստեփանոս Դվինեցու (788-790) եւ Հարուն ալ-Ռաշիդի (788-809) հիշատակումով, ուրեմն հաջորդ շորս խալիֆների անունները քաղած են ինչ-որ մի

⁶⁷ Նման փոխառությունների մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս՝ «Պատմութիւն Սերեոսի»: Աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արզարյանի, Եր., 1979:

⁶⁸ Ղեւոնդի երկի վերնագիրը՝ «Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեա մեծի վարդապետի հայոց, որ յաղագս երեւելոյն Մահմետի, եւ զկնի նորին: Թէ որպէս եւ կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց եւ առաւել թէ հայոց ազգիս» (Մատ. ձեռ. ք. 1902) խոստանում է ներկայացնել Մոհամմադի պատմությունը, որը, սակայն, բնագրում բացակայում է: Սույն հանգամանքը մատնանշելով, Ք. Պատկանյանը իր Ղեւոնդի Պատմության ողջ տեքստը բարգմանությունում (տե՛ս՝ էջ 188, ձեռ. 1) ենթադրում է, որ թերեւս Մոհամմադի պատմությունը պարունակող Ղեւոնդի գրքի առաջին գլուխը մեզ չի հասել:

⁶⁹ «Պատմութիւնն ձերնդեան եւ սնընդեան արբանեկին նեռան Մահմատին եւ քազաւորելն» (Մատ., ձեռ. ք. 6961). տե՛ս նաեւ՝ ձեռ. քք. 234, 2506, 3206, 3447, 8100, 8387:

⁷⁰ «Պատմութիւն Սերեոսի», էջ 164:

այլ աղբյուրից: Սակայն հնարավոր է, որ արաբական խալիֆների ողջ ցուցակը քաղած է այդ այլ աղբյուրից: Այդ դեպքում տրամաբանորեն արդարացված կլինի 4-րդ գլուխն ավարտող պարբերությունը՝ «Բայց մեզ կայ առաջի ասել վասն Ջափրա եւ շար գործոց նորա, անդիրս մնացեալ յայլոց...»: Ոչ թե Քովման, այլ իր նոր աղբյուրի հեղինակն է խոստանում նկարագրել «անգիրս մնացեալ յայլոց» իրադարձությունները: Մի հանգամանք եւս մտածել է տալիս, որ Քովման այդ տողերի հեղինակը չէ:

Սովորաբար Քովման պահպանում է իր աղբյուրների ժամանակագրական համակարգը: Առաջին գրքում այն հիմնված է Եվս. Կես. եւ Մով. Խորվրա, այսինքն՝ հնագույն ժամանակի համար ցանկը կազմվում է ոչ թե ըստ տարիների, այլ աստվածաշնչյան հայրապետների եւ տիրակալների սերունդների, հետագա շարադրանքի ընթացքում շատ թե քիչ սինխրոնիկ արշակյան-սասանյան ներկայացուցիչների, հռոմեական կայսրերի եւ ավելի մանրամասն հայոց թագավորների եւ կաթողիկոսների շարքերով: Երկրորդ գրքի 3-4-րդ գլուխներում պահպանվում է իր աղբյուրներ Սերեոսի եւ Ղեւոնդի ժամանակագրությունը, որը տարվում է ըստ այս կամ այն տիրակալի տարիների (օր.՝ «Եւ եղեւ յամի շորեքտասաներորդի Խոսրովա արքայի», «ի քսաներորդ ամի Մուրկա թագաւորութեան» եւ այլն):

Երրորդ գրքում, որտեղ Քովմայի շարադրանքը հիմնականում պետք է, որ լիներ ինքնուրույն եւ աղբյուրներից անկախ, նա սովորաբար բոլոր իրադարձությունները թվագրում է ըստ հայկական տոմարի: Այս տրամաբանորեն արդարացված ժամանակագրական համակարգից դուրս են մնում երկրորդ գրքի 5-6 գլուխները եւ երրորդ գրքի 14-րդ գլուխը, որտեղ Քովման օգտագործում է հունա-հռոմեական թվագրությունը: Այսպես՝ հինգերորդ գլուխը վերնագրված է «Վասն թագաւորին Ջափրայ, զոր ինչ խորհեցաւ ի վերայ աշխարհիս հայոց եւ ի գլուխ եհան զկամս շարութեան եւ որ ինչ ընդ սովաւ նախքան զլնուլ վեցերորդ յորելեան, եւ եօթանասուներորդ ոլոմպիադին, յետ իննեւտասն ընդիկտիոնին, յորում բովանդակին ժամանակք բռնակալութեան տաճկաց ամք ՄԻԲ ըստ թուոց հայերէն տումարի. թագաւորէ տաճկաց Քոքլոմն Ջափր անուն»: Հաջորդ՝ 6-րդ գլխում, մենք կրկին հանդիպում ենք հունա-հռոմեական թվագրությանը՝ «Արդ ի գալ միւսոյ ամին, որ յորելեանք Զ եւ ոլընպիատք ՀԲ, ընդիքտիոնք Ի, որ է ըստ հայերէն թուարանութեան ամք 3...»: Եվ, վերջապես, նույն թվագրությունը օգտագործված է երրորդ գրքի 14-րդ գլխի սկզբում. «Եւ եղեւ ի լնուլ վեցերորդ ամի գերութեան հայոց որ է 39, եւ ոլիմպիադք եւ ընդիկտիոնք...»:

Ակնհայտ է, որ այս գլուխները շարադրելիս, Քովման օգտվել է ինչ-որ

մի՛ մեզ անհայտ աղբյուրից⁷¹: Ավելին, կարելի է պնդել, որ այս անհայտ աղբյուրը հիմք է ծառայել երկրորդ գրքի 5-րդ գլխի եւ երրորդ գրքի 14-րդ գլխի միջեւ ընկած ողջ ծավալուն հատվածի համար, որը բովանդակում է 851-858 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմությունը:

Ընթերցողի համբերությունը շարաշահելով պետք է մեջ բերենք նաեւ մի տեղեկություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմությունից: «... Վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդել միւս անգամ զհետեւանս ցրուցաց Շապուհ Բագրատունույ եւ մերումս ժամանակի պատմագիր, որ յայտապատում իսկ արարեալ է զրոյցս պայազատութեան որդույ Աշոտոյ սպարապետին Սմբատայ զիշխանական պատմութիւն, եւ զթագաւորացն զհանգամանացն զկարգս, եւ կամ զդարձ գերելոցն ի Բուխայէ զՀայաստանեայցս իշխանաց եւ նախարարաց յիրաքանչիւր սեպհական իշխանութիւնս առեալ կացեալ հաստատեալ, եւ թէ ոչք ի նոցանէ հոյակապք եւ հարուստք եւ ուժեղակք ընդդէմ հակառակորդաց հինից գտան եւ կամ ոչք յումեքէ եղեն հարստահարեալք եւ կամ վախճան նոցա յիրաքանչիւրումն տեղ»⁷²: Սույն հատվածում Հովհ. Դրասխ. համառոտակի ներկայացնում է Շապուհի Պատմության այն մասը, որը բովանդակում է՝ 1. Թագաւորաց կարգը (թվում է, որ այդ «Թագաւորաց կարգը» վերաբերում է նաեւ արարական տիրակալների հաջորդականությանը, որը եւ ներկայացնում է մեզ Քովման իր երկրորդ գրքի 4-րդ գլխի վերջին հատվածում, ճիշտ այնտեղ, որտեղ ավարտվում է Աւետիկի Պատմությունը: Այստեղից է, որ նրա տեղեկությունների միակ աղբյուրն է դառնում Շապուհ Բագրատունին), 2. Աշոտ Մսակերի որդի Սմբատ սպարապետի իշխանական պատմությունը, 3. Գերեվարված հայոց իշխանների դարձը Հայաստան եւ նրանց հետագա ճակատագրի հանգամանքները: Հովհ. Դրասխ. սույն համառոտությունը լիովին համապատասխանում է Քովմայի Պատմության երկրորդ գրքի 5-րդ գլխի - 3 գրքի 14-րդ գլխի, ինչպես նաեւ մի շարք հաջորդ գլուխների բովանդակությանը: Այնպես, ինչպես, առանց անունները տալու, Քովման կազմել էր իր կոմպիլյատիվ երկրորդ գրքի 3-4 գլուխները, երբեմն արտագրելով ամբողջ էջեր, ճիշտ նույն ձևով, պետք է ենթադրել, նա օգտագործել է նաեւ Շապուհի գործը:

Քովման անկասկած տվյալ իրադարձությունների ժամանակակիցն էր եւ թերեւս դրանց մի մասի ականատեսը. սակայն այդպիսի մանրամասն եւ

⁷¹ Որ այդ աղբյուրը պետք է լինի Շապուհ Բագրատունու Պատմությունը կարծիք են հայտնել Ն. Ադունցը, Հ. Մարկվարտը, Հ. Օրբելին: Ն. Ակիմյանը իր հանգամանալի հոդվածում (տե՛ս՝ Մատենագրական հետազոտություններ, Քննություն եւ բնագիր. հ. Ա., Վիեննա, 1922, էջ 195) նշում է «Մինչեւ 788 շրջանի համար անշուշտ Աւետիկ ամենէն ակզի շեշտուած պիտի ըլլայ, իսկ յաջորդ շրջանի պատմութիւն է Շապուհ»:

⁷² Յովհաննէս Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 131:

գործող անձանց ու դեպքերի աշխարհագրական տեսակետից լայն ընդգրկում ունեցող գիրք գրելու համար բավական չէ լինել ժամանակակից եւ ականատես, նման գործ կարող է գրել համապատասխան կրթություն ստացած եւ հասուն անձնավորությունը: Արդ, ի՞նչ տարիք կարող էր ունենան 850 թ. Քովմա Արծրունին: Քովմայի Պատմության վերջին, անավարտ մնացած 29-րդ գլխում դեպքերի նկարագրությունը հասցվում է մինչեւ 908 թ., Գագիկ Արծրունին հիշատակվում է միայն որպես Վասպուրականի իշխան, իսկ Յուսուֆ Սաշիդի մասին խոսք անգամ չկա: Կարող է այն տպավորությունը ստեղծվել, թե Քովմա Արծրունին մահացել է նախքան 908 թ.: Սակայն նույն այդ 29-րդ գլխում Քովման գրում է՝ «... իսկ զնախնձավան քաղաք եւ զԳողթն գաւառ հանեալ էր ի Վասպուրականէ բազում ժամանակօք առաջ, ՄԺԱ ամօք, յամի այրման եկեղեցւոյն Գրիգորի...»: Քանի որ հայոց նախարարների այրումը նախնականի եւ Խրամի եկեղեցիներում տեղի է ունեցել 705 թ., հետեւաբար այդ տողերը Քովման գրում է 915/916 թ. (705+211), ինչը հաստատվում է նույն գլխում փոքր-ինչ անց՝ Վարագա խաչի հայտնության մասին պատմվածքի հետեւյալ տողերով. «Այս այն խաչ է զոր վերագոյնն գրեցաք վասն սորա, ՄՄԹ ամօք յառաջ զսորայս բացայայտեալ զրոյցս յայտնութեանն, յամս ներսեսի Երրորդի Հայոց կաթողիկոսի եւ Վարդանայ Ռշտունեաց պատրկի եւ յամի ունելութեանն տաճկաց զհայկական աշխարհս»: Հայոց կաթողիկոս ներսես Գ հայրապետության տարիներն են 641-661 թթ., Վարդ Պատրիկը հայոց սպարապետի պաշտոնն է ստանձնել 658 թ., իր հոր՝ Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո. դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ արարները խախտելով 652 թ. պայմանագիրը, ներխուժել են Հայաստան եւ 658 թ. մոտ հիմնականում գրավել այն: Հետեւաբար Քովման այդ տողերը գրել է 652-658 թթ., 250 տարի անց, այսինքն՝ 911-917 թթ.: Սակայն շատ հնարավոր է, որ իր տեղեկությունը Վարագա խաչի հայտնության մասին Քովման քաղել է մի շարք ձեռագրերում պահպանված «Պատմութիւն զղջման Վարդ Պատրիկին» պատմվածքից⁷³ «Ի սորա (Վարդ Պատրիկի) աւուրս յայտնեցաւ սք. Խաչն ի Վարագայ եւ էր թուականն ճԲ: Եւ բարեպաշտ Վարդ Պատրիկ գնաց յերկրպագութեան սք. Նշանին Վարագայ»: Այդ դեպքում Քովման նկատի ուներ 653 թ. եւ, ուրեմն, սույն տողերը գրում էր 912 թ.: Զուգահրեւ ձեռագրերում մեր ստացած տարեթվերը, կարող ենք ասել, որ վերջին՝ 29-րդ մեզ անավարտ հասած գլուխը Քովման գրում էր 10-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի կեսերին, երբ նա հագիվ թե 75-80 տարեկանից անցած լիներ եւ,

⁷³ Մատ. ձեռ. ք. 1487, էջ 7050, էջ 18բ, ք. 268ա, ք. 8100, էջ 244ա եւ մի շարք այլ ձեռագրերում:

ուրեմն, 851 թ., մոտ 10 տարեկան պատանի էր: Ամենայն հավանականությամբ, կարող ենք ենթադրել, որ Քովմայի ինքնուրույն, գրավոր աղբյուրներից անկախ շարադրանքը սկսվում է մոտավորապես այն պահից, երբ նա անցնում է 886/7 թվից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունների նկարագրությանը: Առաջարկում Քովման դիմում է «...Գրիգոր Արծրունեաց տէր եւ Վասպուրական իշխան»-ին որպես իր պատվիրատուի: Սակայն արդեն առաջին գրքի 6-րդ գլխում նա գրում է՝ «Զոր եւ մեր ըստ հրամանի քում, Գագիկ զօրավար Հայոց եւ Վասպուրական իշխան, ջան յանձին տարեալ ընդ համառոտութիւն գրուցատրութեանցն անցեալ...», ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նա Գրիգոր-Դերենիկի օրոք հասցրել է գրել միայն առաջին հինգ գլուխները, որից հետո նրա աշխատանքը ընդհատվել է մեզ անհայտ պատճառներով: Համենայն դեպս նա, ըստ երեւույթին հենց այդ ժամանակաշրջանը նկատի ուներ, երբ 3-րդ գրքի 27-րդ գլխում պատմելով Ռշտունյաց ոստանում հրաշքի հայտնության մասին, գրում է՝ «... որ ցուցաւ ի զօրավարութեանն Գագկայ, եւ ապաշափանք ոչ սակաւք դիմեցին հոլովեալ ի վերայ իմ», այսինքն՝ այն տարիները, երբ Գագիկը դեռեւս միայն սպարապետ էր, իսկ Վասպուրականի իշխանն էր Սարգիս-Աշոտը: Դա նշանակում է, որ իր առաջին գրքի 5-րդ գլխից հետո գրված ողջ աշխատության շարադրանքը կատարվել է Աշոտի մահվանից՝ 906/7 թ. հետո, երբ իշխանությունը ժառանգած Գագիկը առաջարկել է նրան շարունակել գրքի շարադրանքը, որը եւ տեւել է մոտ 10-12 տարի, եւ թվում է, ընդհատվել է նրա մահվան պատճառով 920 թ. ոչ ուշ:

Ի՞նչ չափով եւ ի՞նչ ձևով է օգտագործել Քովման Շապուհի Պատմությունը: Հարցին պատասխանելիս պետք է նշենք, որ, ի տարբերություն առաջին գրքի, երկրորդ գրքում (սկսած 3-րդ գլխից), Քովման՝ 1. ոչ մի անգամ չի հիշատակում հանվանե իր աղբյուրները⁷⁴, 2. քաղում է դրանցից ոչ միայն առանձին պարբերություններ, այլ նաեւ ամբողջ էջեր. իր սեփական միջամտությունն աննշան է: Թվում է, որ սխալված չենք լինի, եթե ենթադրենք, որ նույն չափով եւ նույն ձևով նա օգտվել է նաեւ Շապուհի գործից⁷⁵: Իհարկե

⁷⁴ Այդ կապակցությամբ Հ. Ներսես վ. Ակինյանը գրում է՝ «Զարմանալի է, որ Քովմա Արծրունի չի յիշէր զինքը յանուանէ, որ այնպէս մերձատր էր Շապուհոյ: Այս լուսինը սակայն չի կրնար նկատուիլ հետեւեցնելու, քէ անձանօր մնացած է իրեն Շապուհոյ Պատմութիւնը: Ինձի կերեայ քէ Քովման կարդացած է Շապուհոյ պատմական երկասիրութիւնը» («Մատենագրական ուսումնասիրութիւններ. Քննութիւն եւ բնագիր. Հ. Ա. Վիեննա, 1922, էջ 198):

⁷⁵ Այդ կապակցությամբ Հ. Օրբելին գրում է՝ «Քովմա Արծրունու անվամբ մեզ հայտնի գործում կան բազմաթիվ ծավալուն մեջբերումներ, որոնք պատկանում են այլ... պատմիչ՝ Շապուհի Բագրատունու գրչին...» (Избранные труды», т. II, Ереван, 2002, с. 434):

հնարավոր չէ տող առ տող նշել Քովմայի փոխառությունները Շապուհի Պատմությունից, սակայն մոտավոր շափով դա հնարավոր է անել: Օրինակ՝ երկրորդ գրքի 5-րդ գլխի վերնագիրը՝ «Վասն թագաւորին Ջափրա...անուն» եւ առաջին պարբերությունը՝ Շապուհինն է, 2-րդ պարբերությունում «ի սորա ժամանակս տիրէր Վասպուրական աշխարհիս Աշոտ ի տանէն Արծրունեաց, այր քաջայայտ եւ ճոխ...եւ հոյակապ եւ անուանի եղեալ քան որ յառաջագոյն քան զնա էին կացեալ իշխանք ընդհանուր Հայաստանեայցս, որ յարեւելս եւ ի կողմանս հիւսիսոյ...» զգացվում է Քովմայի առաջին գրքի համար բնորոշ միտում՝ վերագրել Արշրունյաց իշխաններին հատուկ նշանակություն ունեցող դեր բոլոր կարեւոր իրադարձություններում, եւ այդ միտումը պահպանվում է մինչեւ վերջ: Թերեւս այդ ձեւով է նա հիմնականում միջամտում Շապուհի շարադրանքի մեջ, միաժամանակ անփոփոխ պահպանելով հիմնական պատմական նյութը: Նույն ձեւով կազմված են երկրորդ գրքի 6-7-րդ գլուխները, իսկ 7-րդ գլխի այն ծավալուն հատվածը, որտեղ նկարագրված է սասունցիների նիստուկացը, անկասկած, բառացի արտագրություն է Շապուհի Պատմությունից: Նույնը կարելի է ասել նաեւ 3-րդ գրքի 2-րդ գլխի մասին, որտեղ Քովման ներկայացնում է Մոկաց իշխան Սմբատ Բագրատունու պատմությունը: Ինչպես նշում է Ն. Աղոնցը, Գուրգեն Արծրունու (Աբուբելջի) արկածավոր կյանքը գրի է առել «... հաւանօրէն Շապուհ Բագրատունին, որից քաղում է Քովմա Արծրունին»⁷⁶:

Այսպիսով, Քովմայի Պատմության 2-րդ գրքի վերջին երեք գլուխները եւ 3-րդ գրքի քսան գլուխները, որտեղ նկարագրված են 850-855/56 թթ. արաբական արշավանքները, հայոց իշխանների գերեվարությունը, նրանց դարձը Հայաստան եւ հետագա ճակատագիրը, բովանդակության տեսակետից լիովին համապատասխանում են Հովհ. Դրասխ. ներկայացրած շրջանակներում Շապուհի Պատմությանը⁷⁷: Միայն 21-րդ գլխից սկսվում է Քովմայի Պատմության ինքնուրույն շարադրանքը⁷⁸: Նախորդ, ըստ էության Շապուհի

⁷⁶ «Պատմական ուսումնասիրություններ. Բագրատունյաց փառքը, Փարիզ, 1948, էջ 74: Լիովին հիմնավոր է Ն. Ակինյանի կարծիքը, թե «Շապուհ՝ Պատմութիւն, որ է գիրք սրբոյն Սմբատայ ստրատելատին եւ այլ նահատակացն թովին Հայոց ԳՃԲ» պատկանում է Շապուհի գրչին եւ ոչ թե առանձին գիրք է, այլ նրա Պատմության մասերից մեկն է (տե՛ս՝ նշվ. աշխ., էջ 189):

⁷⁷ Նկատելի է, որ ինչպես Յովհ. Դրասխ., այնպես էլ Քովմայի երկերում չեն արտացոլվել Աշոտ Մսակերի եւ նրա եղբոր՝ Շապուհի իշխանության տարիները: Այդ բացը իրենց Պատմություններում լրացնում են Ասողիկը եւ Վարդանը, որոնց աղբյուրը տվյալ դեպքում կարող էր լինել միայն Շապուհի Պատմությունը:

⁷⁸ Մենք ելնում ենք Ն. Ակինյանի շատ հավանական ենթադրությունից, որ «Շապուհ Աշոտ Մեծի ուղիղ ժամանակակից եւ ընկերակից կ'իյնայ: Իր ծնունդը կրճանք դնել

գրչին պատկանող, մասի համեմատությամբ Թովմայի գրքի վերջին 22-29-րդ գլուխները զգալիորեն ավելի աղքատ են ներկայացված փաստական նյութի եւ դրա ընդգրկման աշխարհագրական շրջանակների տեսակետից. հիմնականում, շատ թե քիչ բացառություններով, այն սահմանափակվում է Վասպուրականի բուն տարածքով: Եթե, ելնելով Թովմայի վերոհիշյալ ցուցմունքներից, հիշենք, որ կան հիմքեր ենթադրելու, թե նրա ամբողջ աշխատությունը, բացառությամբ առաջին հինգ գլուխների, գրված է 906/907-916/918 տարիների ընթացքում, ապա ուրեմն, վերջին 22-29-րդ գլուխները նա գրել է ոչ թե անմիջականորեն հետեւելով կատարվող դեպքերին, այլ հիշողությամբ: Դրանով կարելի է բացատրել, օրինակ այն, որ Սարգիս-Աշոտի իշխանության օրոք տեղի ունեցած Ափշինի արշավանքները Հայաստանում ներկայացված են ընդհանուր ձևով, որոշ անճշտություններով ու սխալներով, օրինակ, Ափշինի մահվան թվագրումը՝ 898-ը 901-ի փոխարեն: Ի տարբերություն Թովմայի, Հովհ. Դրասխ. տանում է իր պատմածը դեպքերի թեժ հետքերով, մանրամասն եւ աշխույժ, որպես դրանց անմիջական եւ եռանդուն մասնակիցը:

Արդ ո՞րն է Թովմա Արծրունու Պատմության երկրորդ եւ երրորդ գրքերի աղբյուրագիտական նշանակությունը: Անպայման այն, որ յուրովի օգտագործելով Շապուհ Բագրատունու Պատմությունը, երբեմն միջամտելով, խմբագրելով, կրճատելով, քաղելով անփոփոխ առանձին արտահայտություններ, փոքր կամ մեծ հատվածներ, երբեմն էլ արտագրելով ամբողջ էջեր, նա հետագայի համար պահպանել է Շապուհ Բագրատունու երկի թերեւս ամենածավալուն եւ կարեւոր մասը՝ 9-րդ դ. Հայաստանում արաբական արշավանքների մանրամասն նկարագրությունը, դրանց հետ կապված հայոց նախարարական տների ճակատագիրը եւ Աշոտ Ա Բագրատունու իմաստուն, զգույշ քաղաքականության շնորհիվ հայոց անկախ պետականության հաստատումը:

Պետք է այստեղ նաեւ ըստ արժանվույն գնահատել Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, որը, թերեւս, միակը հայ միջնադարյան պատմիչներից, համառոտ, բայց եւ շատ բովանդակալից ներկայացրել է իր ժամանակակից մեկ այլ պատմիչի աշխատությունը եւ իր դարաշրջանի պատկերացումների տեսանկյունից քննադատորեն արժեքավորել այն:

մեծաուրուպես 830 շրջանին եւ վախճանը 885-էն ոչ շատ վերջը, հասանօրէն 900-էն յառաջ, մեռած իբր 60-70-ամեայ (տե՛ս՝ նշվ. աշխ., էջ 171):

